

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ. Ο ΝΕΟΣ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΗΝ «ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ».

4.1 ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ «ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ»

Στις κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες η πολιτική και η οικονομική εξουσία διανέμονταν μέσα από τον κεντρικό μηχανισμό και ιδιαίτερα μέσα από μια ιεραρχία ελέγχου. Υπήρχαν θέσεις στην κορυφή του κρατικού μηχανισμού τις οποίες κατείχε μία κυρίαρχη ομάδα, που ήταν νομιμοποιημένη από το κόμμα και ήλεγχε τους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και ακόμη την κορυφή της κοινωνικής κυριαρχίας. Έγινε περισσότερο γνωστή σαν νομενκλατούρα. Στην κορυφή της οικονομικής διαχείρισης είχαν τοποθετηθεί επιλεγμένοι από το κόμμα διευθυντές, οι οποίοι επέβλεπαν την οικονομική δραστηριότητα και λογοδοτούσαν στα κυβερνητικά υπουργεία. Κάτω από αυτούς υπήρχε μία ποικιλία από επιστάτες και επόπτες που συντόνιζαν την εργασία των εργατών, οι οποίοι διέφεραν σε ικανότητες, κύρος και εισόδημα.

Ενώ, στη θεωρητική της αρχή, η εξουσία ασκούσαν από την κορυφή προς τη βάση της ιεραρχίας ελέγχου, στην πράξη το σύστημα λειτουργούσε μέσα από τις άνισες διαπραγματεύσεις ανάμεσα στους διευθυντές και τους γραφειοκράτες στο πλαίσιο της κλίμακας των διαφορετικών επιπέδων της ιεραρχίας και μεταξύ των ορίων των διαφόρων τομέων της οικονομίας.¹ Επειδή οι τάσεις πόλωσης της κοινωνίας ανάμεσα σε μια κυρίαρχη ελίτ και μια υποταγμένη σε αυτήν εργατική τάξη περιπλέκονταν, παρά το γεγονός ότι υπήρχε μία διαστρωμάτωση των κοινωνικών ομάδων σε διαφορετικές βαθμίδες της ιεραρχίας, ήταν απαραίτητη η ανάγκη για συνεργασία ώστε να εξασφαλιστούν οι πόροι. Επίσης, έπρεπε να διασφαλιστεί ότι οι προσδοκώμενοι στόχοι παραγωγικότητας δεν ετίθεντο σε πολύ υψηλά επίπεδα για τις

δυνατότητες των εργατών. Η συνέπεια μιας τέτοιας πολιτικής ήταν η εμφάνιση μιας ποικιλίας κοινωνικών ομάδων με διαφοροποιημένα προσόντα, κύρος και εισόδημα.

Με το χρόνο και καθώς δυνάμωναν οι νέοι θεσμοί, η ανοδική κοινωνική κινητικότητα βαθμιαία περιορίστηκε και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να παρουσιαστεί η τάση τα παιδιά να καταλαμβάνουν τις θέσεις των γονέων τους, οι οποίες είχαν και το ανάλογο επαγγελματικό κύρος.² Σαφέστατα έχουμε μία ανάλυση που βασίζεται στην παραγωγή και αναπαραγωγή των θέσεων μέσα σε στενά κοινωνικά πλαίσια και σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Αυτή η ανάλυση αξιοποιεί τη βεμπεριανή λογική του κύρους και τους status, μία θεωρία που χρησιμοποιήθηκε από τον Βέμπερ προκειμένου να αναλύσει τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και τη συγκεκριμένη κοινωνική του σύνθεση. Είναι σημαντικό στοιχείο όταν προσδιορίζουμε την κοινωνική σύνθεση των συγκεκριμένων κοινωνιών, δηλαδή τις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Παρά το γεγονός ότι δεν θα επεκταθούμε εκτενώς στη διεξοδική ανάλυση των συγκεκριμένων κοινωνιών, άλλωστε δεν είναι αυτός ο σκοπός του συγκεκριμένου βιβλίου, προχωρούμε σε μια σύντομη ανάλυση, που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τι είναι αυτό που μετασχηματίζεται από τη συγκεκριμένη κοινωνική δομή του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Επίσης, όπως και σε όλες σχεδόν τις αναλύσεις που έγιναν μέχρι σήμερα, περισσότερο μένουμε στα δεδομένα και στην περιγραφή ενός κοινωνικού σχηματισμού και δεν προχωρούμε στις βασικές αιτίες της δημιουργίας του. Θα πρέπει κάποτε να κατανοηθεί τι δημιουργήθηκε, πως δημιουργήθηκε και γιατί δημιουργήθηκε; Η βαθύτερη συσχέτιση ανάμεσα στο μετασχηματισμό των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στην οικονομία της αγοράς και τις ίδιες τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη φύση αυτών των συστημάτων και τα αίτια που, μετά την επαναστατική απόπειρα του '17, οδήγησαν τις συγκεκριμένες κοινωνίες σ' αυτό το σημείο. Κατά τη γνώμη μου, θα πρέπει να κατανοηθεί ο ρόλος της θεωρίας, η συσχέτιση της με την πράξη, η σημασία της τακτικής και της στρατηγικής, ο ρόλος του κράτους και τέλος η βαθύτερη ουσία της θεωρίας, δηλαδή η δύναμη της και οι αδυναμίες της. Απαιτείται γι' αυτό μία ξεχωριστή ανάλυση και μία άλλη μελέτη ή και τόμους βιβλίων. Άλλωστε πιστεύω ότι για κάτι τέτοιο απαιτείται μία συλλογική διεπιστημονική έρευνα και μελέτη.

Επανερχόμενοι, παρατηρούμε ότι σε επίπεδο διακηρύξεων το κόμμα υπόσχονταν ότι θα εξαλείψει σταδιακά τις ανισότητες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και είναι γεγονός ότι σε κάποιο βαθμό εφαρμόστηκαν πολιτικές περιορισμού των

εισοδηματικών διαφορών, αλλά παρόλα αυτά οι ανισότητες στο εισόδημα και στο επίπεδο διαβίωσης ήταν διακριτές. Οι κύριες πηγές των κοινωνικών ανισοτήτων στο κρατικά διευθυνόμενο σύστημα είναι δύο:

1. Η πρώτη εντοπίζεται στην επίσημη εισοδηματική πολιτική που καθόριζε διαφορετικά επίπεδα πληρωμής, σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας, για επαγγέλματα που απαιτούσαν διαφοροποιημένα επίπεδα γνώσεων και ικανοτήτων. Σε πολλές βιομηχανίες, υπήρχαν αξιοσημείωτες διαφορές εισοδήματος ανάμεσα σε ένα πυρήνα εργαζομένων, κυρίως ανδρών, με εξειδικευμένα επαγγελματικά προσόντα και μιας περιφέρειας από ανειδίκευτους εργάτες, που σε μεγάλο ποσοστό αποτελούνταν από γυναίκες.
2. Η δεύτερη σχετίζεται με τις ανισότητες στην πρόσβαση αγαθών και υπηρεσιών που δεν ήταν ευρέως διαθέσιμα στην αγορά. Αυτά διανέμονταν είτε με το κριτήριο αυξημένων επαγγελματικών προσόντων ή κατοχής υψηλών θέσεων στο κρατικό μηχανισμό. Για παράδειγμα, ελεύθερη ή επιδοτούμενη τροφοδοσία, διακοπές, φροντίδα των παιδιών, απονέμονταν στους εργάτες είτε από τους κρατικούς διευθυντές είτε από τα συνδικάτα στους χώρους εργασίας. Οι ομάδες που εθεωρούντο ελίτ και οι επαγγελματίες υψηλού κύρους όμως μπορούσαν να πορίζονται σπάνια αγαθά και υπηρεσίες μέσω «κλειστών» καταστημάτων και εστιατορίων.³

Σταδιακά, από τη δεκαετία του '70, κυρίως, σε κάποιες από τις χώρες των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών παρουσιάστηκαν ακόμη μεγαλύτερες ανισότητες. Αυτό ήταν κυρίως το αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων της αγοράς που πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών. Από το ένα μέρος εμφανίστηκε μία επέκταση των ποικίλων περιφερειακών δραστηριοτήτων εκτός κρατικού ελέγχου, οι οποίες ήταν προφανώς μικρής κλίμακας και επικεντρώνονταν στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών από άτομα ή μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα να μετριασθούν κάπως τα προβλήματα που ανέκυπταν στον τομέα έγκαιρης παροχής αυτών των υπηρεσιών. Παράλληλα δυνάμωσε, έστω και αν ακόμη αυτός ο τρόπος ήταν ευκαιριακός, το εισόδημα εκείνων που πρόσφεραν αυτές τις υπηρεσίες. Στη δεκαετία του '80, ειδικά στην Ουγγαρία, τέτοιου είδους μικροδραστηριότητες ήταν και επίσημα ανεκτές. Από το άλλο μέρος και στην ίδια χρονική περίοδο στην Ουγγαρία και στην Πολωνία, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις επέτρεψαν στους κρατικούς διευθυντές και τα κομματικά στελέχη της ιθύνουσας κρατικής γραφειοκρατίας να αποκτήσουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία, όχι μόνο ως προς

τα διευθυντικά τους δικαιώματα αλλά και να κατακτήσουν de facto, δικαιώματα ιδιοκτησίας. Εκείνοι που ήταν πιο ικανοί στην ανάπτυξη ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας ήταν εκείνοι που διέθεταν αφενός τα απαραίτητα προσόντα και αφετέρου κοινωνικό κεφάλαιο με τη μορφή κατάλληλων επαφών και οικογενειακών δικτύων. Άλλοι, κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες που είχαν μεταναστεύσει μακριά από τις οικογενειακές τους εστίες και εκείνοι που δεν είχαν τη απαιτούμενη κοινωνική δικτύωση, εξαιτίας τη ιδιαίτερης φύσης της εργασίας τους, σταδιακά αποδυναμώθηκαν, από τη στιγμή που υπήρχε αποκλειστική εξάρτηση από τα ήδη χαμηλά τους εισοδήματα.⁴

4.2 ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ «ΥΠΑΡΚΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ» ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Για ορισμένους θεωρητικούς, το κυρίαρχο σημείο, το οποίο αποτελεί και το παράδοξο στη διαδικασία του μετασχηματισμού από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες στον καπιταλισμό στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, είναι ότι δημιουργείται μία καπιταλιστική κοινωνία χωρίς να υπάρχει μία αστική τάξη, με την κλασική έννοια του όρου, η οποία θα κατέχει ιδιοκτησία. Στο να οδηγούμαστε στον καπιταλισμό, από μία κοινωνία που, όπως έχουμε δει, ήταν έντονη η κοινωνική διαστρωμάτωση και φανερή η κοινωνική ανισότητα, χωρίς να υπάρχει η μία σταθερά που λέγεται αστική τάξη, δείχνει και το μέγεθος της διαστρέβλωσης των κοινωνιών των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Φυσικά θα πρέπει να δούμε αν υπήρξε υποκατάστατο και αν τελικά αυτή υπήρξε η νομενκλατούρα. Πάντως το κυρίαρχο στοιχείο, στην πορεία προς την οικονομία της αγοράς και του παγκόσμιου φιλελευθερισμού που εκφράζεται από τη νεοφιλελεύθερη «παγκοσμιοποίηση», είναι ότι δεν υπάρχει μία καθατή τάξη η οποία θα αποτελείται από κατόχους ιδιοκτησίας, ο ρόλος των οποίων είναι μοναδικός και αναντικατάστατος στη διαδικασία του μετασχηματισμού και αυτό επιβεβαιώνεται από όλους τους αναλυτές και κοινωνικούς επιστήμονες. Επομένως, εμφανίζεται μία περίεργη κατάσταση που σ' αυτό το κεφάλαιο υιοθετήσαμε τη λέξη παράδοξο.⁵ Εδώ θα σημειώσουμε, ότι έχει μεγάλη σημασία για μία κυρίαρχη τάξη η κατοχή των μέσων παραγωγής και η θέση της στην παραγωγική διαδικασία. Είναι αυτό που προσδιορίζει την ηγεμονία της.

Οι Eyal, Szelenyi, Townsley, υποστηρίζουν ότι η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, που στην ουσία είναι η μεταφορά από ένα σοσιαλιστικό σύστημα «διπλής διαστρωμάτωσης» σε μια ταξική κοινωνία, είχε οργανωθεί και είχε καθοδηγηθεί από μια μορφωμένη μεσαία αστική τάξη ή πολιτιστική αστική τάξη. Αυτή η ιδιόμορφη αστική τάξη συγκροτήθηκε από τους πιο παράξενους συμμάχους, οι οποίοι είναι πρώην διαφωνούντες διανοούμενοι και η πρώην κομμουνιστική τεχνοκρατική-διευθυντική ελίτ.⁶ Στην ουσία, οι συγκεκριμένες ομάδες του διανοητικού χώρου, έχουν αναλάβει το ιστορικό καθήκον ώστε να αποτελέσουν μία ιστορική τάξη: την αστική τάξη που θα παίζει το ρόλο εκείνο που θα εκσυγχρονίσει και θα εξανθρωπίσει τις κοινωνίες αυτές και θα δημιουργήσει θεσμούς αγοράς. Κατάφεραν στη νέα φάση μαζί με τους διευθυντές και τις ημι-ιδιωτικές επιχειρήσεις να μετατραπούν σε μια ισχυρή ομάδα η οποία μπορεί να ελέγχει όλες τις κυρίαρχα κρίσιμες και σημαντικές θέσεις στην περίοδο μετάβασης από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες στην οικονομία της αγοράς.

Είναι αυτονόητο ότι αυτή η κατάσταση δημιουργεί απορίες και στρέφει την προσοχή της στον άξονα της λογικής, αναζητώντας την εξήγηση του αν μπορεί να δημιουργηθεί καπιταλισμός χωρίς μια αστική τάξη που να κατέχει ιδιοκτησία. Αυτό εξάλλου είναι και το παράδοξο που επισημαίνουν οι συγγραφείς. Οι συγγραφείς χρησιμοποιώντας τον Βέμπερ και τον Bourdieu, ορίζουν σαν μορφωμένη μεσαία τάξη ή πολιτιστική αστική τάξη (Cultural bourgeoisie), ένα ιστορικό συνασπισμό ομάδων και ταξικών υποομάδων, των οποίων η εξουσία και τα προνόμια βασίζονται στην κατοχή μορφωτικού ή γνωσιακού κεφαλαίου και το σχέδιό τους είναι να καλλιεργήσουν τη μετάβαση από ένα ιεραρχικό σύστημα σε ένα άλλο σύστημα ταξικής διαστρωμάτωσης.

Η αρχική επιστημονική σκέψη στην καταγωγή του καπιταλισμού, με βασικούς στοχαστές τους Σμίθ, Μαρξ και ως ένα βαθμό το Μαξ Βέμπερ, ανέλυσε ένα θέμα το οποίο είχε την αφετηρία του στη Δυτική Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Το ερευνητικό τους ενδιαφέρον τους οδηγούσε σε μια ταυτότητα απόψεων και υποστήριξαν ότι για να αναδυθεί μία τάξη και συγκεκριμένα η αστική τάξη, συστατικό στοιχείο είναι η κατοχή ιδιοκτησίας και αυτό αποτελεί το πρώτο απαραίτητο βήμα για τη μετάβαση προς τον καπιταλισμό. Θεωρούνταν δεδομένο ότι μία αρχική συσσώρευση κεφαλαίου από καπιταλιστές, θα έπρεπε να λάβει χώρα πριν την ανάδυση του καπιταλισμού της αγοράς. Βεβαίως διαφωνούσαν για τις πηγές και τους μηχανισμούς από τους οποίους επιτεύχθηκε η αρχική συσσώρευση κεφαλαίου,

πλην όμως το θεωρούσαν όλοι τους ως βασικό και φυσικό σημείο για την εκκίνηση των θεωρητικών τους αναλύσεων. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι γενικά δεν υπάρχει αντίρρηση για τη μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Στο πλαίσιο του παραδοσιακού σχήματος, οι ιστορικοί της μετάβασης έχουν δείξει ότι οι κοινωνικές καταβολές της αστικής τάξης που κατείχε ιδιοκτησία μπορούν να εντοπιστούν σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι η ανώτερη αριστοκρατία της Αγγλίας ή οι τεχνίτες και οι έμποροι των Κάτω Χωρών και της Γαλλίας.⁷ Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, δηλαδή το διευθυντικό στρώμα, οι διανοούμενοι η κομματική ελίτ, θα μπορούσαν να αποκτήσουν ιδιοκτησία, από τη στιγμή που είχαν τη δύναμη να το κάνουν και εν μέρει το έκαναν, ιδιαίτερα δε, που η μετάβαση από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες στην οικονομία της αγοράς ήταν δεδομένη. Εδώ θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία τι είδους κοινωνικές ομάδες αναδύθηκαν στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και ποια τελικά ήταν η κυρίαρχη ομάδα, προκειμένου να κατανοηθεί και η πορεία της μετάβασης, αλλά και η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης. Επίσης, ιδιαίτερο ρόλο έχει παίξει και το κράτος από τη στιγμή που οι οικονομίες ήταν κεντρικά διευθυνόμενες. Ο στρατηγικός ρόλος του κράτους είναι ιδιαίτερα σημαντικός από τη στιγμή που οι δομές του συνέβαλλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της διαστρωμάτωσης στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Από τη στιγμή που δεν εθίγησαν οι προνομιούχες ομάδες του προηγούμενου καθεστώτος, είναι σαφές ότι αυτοί που επλήγησαν από τη νέα φάση είναι οι εργαζόμενοι, των οποίων το κοινωνικό status δεν μεταβλήθηκε στη νέα κατάσταση. Παράλληλα η επισήμανση όλων των ανωτέρω, μπορεί να βοηθήσει προκειμένου να κατανοηθεί, σε συσχετισμό με το τι μεταβλήθηκε, ποιοι τελικά συνέβαλλαν στη διαδικασία του μετασχηματισμού των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών μετά το 1989, ποιος ήταν ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς, όταν μάλιστα η προοπτική του ήταν η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας και κατόπιν ο μαρasmus του. Επίσης να κατανοηθεί η φύση αυτών των κοινωνιών, όπως και οι βαθύτερες αιτίες στρέβλωσης του μεγάλου εγχειρήματος. Όσον αφορά τα ευρύματα για τις καταβολές της αστικής τάξης δεν άλλαξαν την κεντρική αυταπόδεικτη θέση των καπιταλιστών προ του καπιταλισμού.

Η θεωρία του Μαρξ για τη μετάβαση οδήγησε αυτή την ιδέα ακόμη πιο μακριά, υποστηρίζοντας όχι μόνο ότι η αστική τάξη σχηματίζεται μέσα στη μήτρα της

φεουδαρχίας, όπως επίσης ότι η κοινωνική δύναμη η οποία οδήγησε την αντιφεουδαρχική επανάσταση, ήταν η ίδια η αστική τάξη. Στην ανάλυση του, η αστική τάξη η οποία κατείχε ιδιοκτησία έπρεπε να είναι η επαναστατημένη τάξη, από τη στιγμή που ήταν η παγκόσμια τάξη του φεουδαρχικού συστήματος και προφανώς ήταν η μόνη τάξη ικανή να κάνει επανάσταση. Μόνο η αστική τάξη θα μπορούσε να φέρει την κυρίαρχη ελίτ σε ένα τέλος, επειδή ήταν ο μόνος τρόπος για να γίνει η κυρίαρχη τάξη και να διευθύνει την κοινωνία.

Όσον αφορά την εξέγερση του 1989, εδώ οδηγούμαστε σε μία διαδικασία μετάβασης από τον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό» στον καπιταλισμό. Το κυρίαρχο στοιχείο του καπιταλισμού όμως δεν είναι η κυριαρχία των εργαζομένων, ακόμη και στη σκέψη των φιλελεύθερων. Ούτε ακόμη και η υποτιθέμενη κατάκτηση των ατομικών δικαιωμάτων μπορούν να χρυσώσουν το χάπι, ώστε να δικαιολογήσουν την ανάγκη της εργατικής τάξης και των εργαζομένων να αποδεχθούν την κοινωνία των καπιταλιστών. Για την εξέγερση του λαού εναντίον της ελίτ συνέβαλλαν τα κοινωνικά αδιέξοδα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», χωρίς, στην ουσία στη νέα εποχή, να αλλάξει η ζωή τους. Από την άλλη, η ελίτ του προηγούμενου συστήματος, προσπάθησε να μη δει με αρνητική διάθεση τη νέα κατάσταση, αλλά αντίθετα προσαρμόστηκε για να περισώσει τα κεκτημένα, διεκδικώντας παράλληλα και ρόλο στη νέα εποχή, στο βαθμό που η ίδια δεν έγινε η νέα κυρίαρχη τάξη. Αυτό μπορεί να κατανοηθεί από τη στιγμή που τα αδιέξοδα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, τα οποία διαμόρφωσαν τη νομενκλατούρα, οδήγησαν στο τέλος το συγκεκριμένο καθεστώς και στην αναγκαία μεταρρύθμιση του.

Μία πρόσφατη επιστημονική σκέψη είχε ωστόσο αρχίσει να αμφιβάλλει για το ότι θα πρέπει να υπάρχουν καπιταλιστές προ του καπιταλισμού. Τη δεκαετία του '80 οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι αναγνώρισαν ένα αριθμό από στρατηγικές ερευνητικές θέσεις, στις οποίες μπορεί να αποδειχθεί από τη μία πλευρά, ότι ο καπιταλισμός αναδύεται χωρίς την ηγεσία μιας αστικής τάξης η οποία κατέχει ιδιοκτησία στη διαδικασία της αλλαγής. Με άλλα λόγια, έχουμε ένα καπιταλισμό πριν τους καπιταλιστές. Από την άλλη, ο καπιταλισμός, πλέον, λειτουργεί από την απουσία καθαρά ατομικών ιδιοκτητών, επομένως έχουμε ένα καπιταλισμό μετά τους καπιταλιστές.⁸ Πάντως στην περίπτωση μας υπήρξε έτοιμη η μαγιά της εργατικής τάξης για τη μετάβαση στον καπιταλισμό και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις με σημαντική κατοχή τεχνογνωσίας, ιδιαίτερα στη Ρωσία, ενώ η νομενκλατούρα πάλεψε

να διατηρήσει τη θέση της αξιοποιώντας τα όπλα της και τελικά να συμβάλλει στην ανάδυση της νέας κοινωνίας.

4.3 ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Ακόμη και στην κλασική περίπτωση της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα, είναι αρκετοί εκείνοι οι μελετητές που αμφισβητούν έντονα το ρόλο τον οποίο έπαιξε η αστική τάξη, που κατείχε ιδιοκτησία, στη διάλυση του παλιού καθεστώτος. Υπάρχουν πολλοί ιστορικοί που αναθεωρούν την αρχική θέση και πιστεύουν ότι η γαλλική επανάσταση δεν ήταν καθοδηγούμενη από την αστική τάξη. Με την έρευνα τους προσπαθούν να αποδείξουν ότι το κέντρο της επανάστασης ήταν οι διαμάχες των διαφορετικών ομάδων της κρατικής ελίτ, της αριστοκρατίας, της κατώτερης αριστοκρατίας, όπως και του κλήρου. Πολύ μεγάλο ρόλο έπαιξαν και οι διανοούμενοι, αλλά γι' αυτούς δεν υπάρχουν πουθενά αποδείξεις ότι η αστική τάξη ήταν αυτή που οδηγούσε τα πλήθη ή ότι αυτή τελικά αντιστέκονταν στη δύναμη της μοναρχίας.⁹

Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία ερμηνεία που δεν έπεισε απόλυτα, αλλά αντίθετα έβαλε τις προϋποθέσεις για τη μεγάλη συζήτηση που ακολούθησε και τελικά οι απορίες που δημιουργήθηκαν ήταν ακόμη πιο πολλές. Ορισμένοι από τους ιστορικούς παρατήρησαν, ότι οι Γάλλοι αστοί δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν την αστική επανάσταση εναντίον της φεουδαρχίας και της τάξης που την εκπροσωπούσε, δηλαδή τη φεουδαρχική τάξη, από την άποψη ότι είχαν αφομοιωθεί από τις φεουδαρχικές σχέσεις και στην ουσία ήταν μέλη της φεουδαρχικής αστικής ελίτ.¹⁰ Αυτή η άποψη δημιούργησε έντονη συζήτηση και είναι λογικό να προκαλέσει το ενδιαφέρον ορισμένων μαρξιστών, ανάμεσα στους οποίους και ο P. Anderson, οι οποίοι μέσα απ' αυτή τη εξέλιξη υποχρεώθηκαν να ξαναδούν την έννοια της αστικής επανάστασης.¹¹

Ο Anderson ασκεί κριτική στη σκέψη του Μαρξ για την αστική επανάσταση, αλλά και σε εκείνη τη σκέψη όπως είχε διατυπωθεί από θεωρητικούς και πολιτικούς, όπως ο Πλεχάνωφ και ο Λένιν, οι οποίοι υποστήριζαν ότι το αρχικό τους μέλημα ήταν να επεξεργαστούν τις στρατηγικές για την επερχόμενη σοσιαλιστική επανάσταση. Υπ' αυτή την έννοια, για τον Anderson, η άποψη της μαρξιστικής θεωρίας για την αστική

επανάσταση παρέλειψε τη ζωτική διαφορά αναμέσα στη διαδικασία της μετάβασης από τη φεουδαρχία στο καπιταλισμό και της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Η πρώτη μετάβαση αφορά δύο οικονομικά συστήματα, παρότι θεωρούνται διαφορετικά, τα οποία βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία. Η δεύτερη αφορά τη μετάβαση από την ατομική ιδιοκτησία σε μια κοινωνικοποιημένη ιδιοκτησία. Επομένως, όπως υποστηρίζει ο Anderson, είναι πολύ πιθανό η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό να μοιάζει διαφορετική από τη βίαιη ανατροπή έτσι όπως την οραματίστηκαν οι Ρώσοι επαναστάτες. Από τη στιγμή που γνωρίζουμε τις ομοιότητες των σχέσεων ιδιοκτησίας στη φεουδαρχία και στον καπιταλισμό, η αστική τάξη που κατέχει ιδιοκτησία μπορούσε να αναπτυχθεί στο πλαίσιο του φεουδαρχικού συστήματος, χωρίς να είναι απαραίτητο να αμφισβητεί τη φεουδαρχική τάξη. Πράγματι, αν προσέξει κάποιος τις αμοιβαίες επωφελείς διεκπεραιώσεις ανάμεσα στην αστική τάξη και τους ευγενείς οι οποίοι κατείχαν γη, παρατηρεί ότι οι ευγενείς σταδιακά μεταμορφώθηκαν σε ένα τμήμα της αστικής τάξης που κατείχε ιδιοκτησία.¹²

Η αναδιτύπωση της μαρξιστικής θεωρίας για την αστική επανάσταση, από τον Anderson, δεν αποτελεί τόσο πολύ μία απάντηση στους Γάλλους αναθεωρητές της αστικής επανάστασης. Δηλαδή, σαν μια μάλλον έξυπνη επανερμηνεία των μαρξιστικών αρχών για να στεγαστεί η νέα απόδειξη που βρισκόταν σε αντίθεση με τη θεωρητική διατύπωση, όπως αυτή διατυπώθηκε από τους αναθεωρητές.¹³ Το αποτέλεσμα είναι ότι η έννοια της αστικής επανάστασης παραγκωνίζεται, υπέρ μιας διάκρισης που είναι δυνατή μεταξύ προ-βιομηχανικής και βιομηχανικής μετάβασης, που μοιάζει με τη διάκριση του Βέμπερ ανάμεσα στο ιεραρχικό σύστημα θέσεων και στην ταξική διαστρωμάτωση.¹⁴ Σαν συμπέρασμα από όλα αυτά θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη των αναθεωρητών ιστορικών, η οποία κατά τη γνώμη μου δεν πείθει ιδιαίτερα, ότι η κατάρρευση του φεουδαρχικού συστήματος και η νομοθεσία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων δεν θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί από την αστική τάξη, αλλά από άλλους παράγοντες. Οι συγκεκριμένοι ιστορικοί έχουν αμφισβητήσει με επιτυχία ένα σημαντικό στοιχείο στη μέθοδο του Μαρξ, δηλαδή ότι η ιστορική δράση των συλλογικών υποκειμένων προέρχεται από τα κέρδη που τους αποδόθηκαν λόγω της θέσης τους στις παραγωγικές σχέσεις.¹⁵

Αυτό πάντως που θα πρέπει να σημειωθεί είναι ότι όλες οι χώρες δεν μετασχηματίστηκαν ταυτόχρονα προς τον καπιταλισμό. Εκείνο που είναι κοινό,

κυρίως, στις αργοπορημένες χώρες στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού είναι το πρότυπο του πολιτικού καπιταλισμού, το οποίο αποτελεί εφαρμογή των καπιταλιστικών θεσμών που επιβάλλονται από τα πάνω, δηλαδή από το κράτος και από πεφωτισμένες κρατικές ελίτ. Αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη Ρωσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν το ρωσικό κράτος οδηγούσε μία λογικά επιτυχημένη επανάσταση από τα πάνω, στο πλαίσιο της οποίας οι οικονομικοί και οι κοινωνικοί θεσμοί εκσυγχρονίστηκαν. Σ' αυτή την περίπτωση δεν είχαμε την παρουσία μίας δυναμικής αστικής τάξης, η οποία άλλωστε τότε ήταν πολύ αδύναμη. Χωρίς να οδηγηθούμε σε μηχανιστικές λογικές, παρατηρούμε ότι το κράτος σ' αυτές τις περιπτώσεις έχει την ωριμότητα να υπηρετήσει και να επιβάλει τη νέα κατάσταση, βοηθούμενο από μία αντίστοιχη κρατική ελίτ. Από μία πρώτη ματιά δεν απέχει και πολύ από τη σημερινή κατάσταση. Χαρακτηριστικά και τώρα και τότε, υπάρχει η αδυναμία μιας τάξης ιδιοκτητών. Αυτή η απουσία στο πλαίσιο της πορείας προς το μετασχηματισμό αποτελεί ένα εμπόδιο για τη συνολική προσπάθεια επιβολής του εκσυγχρονισμού. Πράγματι, ο ρόλος της αστικής τάξης που κατέχει ιδιοκτησία προσλαμβάνεται από την πλευρά του κράτους σαν μια πηγή αύξησης της κρατικής δύναμης. Σ' αυτό το πλαίσιο οι ερωτήσεις δεν αφορούν την εξάπλωση του καπιταλισμού, αλλά για την προσπάθεια μίμησης από μία ελίτ που την απασχολεί η ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Ένα συμπέρασμα για τον ισχυρισμό της έννοιας, «καπιταλισμός πριν τους καπιταλιστές», είναι ότι η καπιταλιστική αλλαγή συχνά κατευθύνεται από το κράτος με σκοπό να δημιουργήσει μία τάξη ατομικών ιδιοκτητών που να συνεισφέρουν στη γενική ανάπτυξη και στην ενδυνάμωση της εθνικής οικονομίας.

Μία συγκεκριμένη υπόθεση χωρών που αργοπόρησαν στον εκσυγχρονισμό εμφανίστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από χώρες που είχαν σχετικά υπανάπτυκτους θεσμούς αγοράς ή αρχαϊκές, παραδοσιακές δομές. Αυτές οι χώρες οι οποίες βρίσκονται στην περιφέρεια ή στην ημι-περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος, βίωσαν τη λογική του να «προφθάσουν» και να εκσυγχρονισθούν, γεγονός που ισχυροποίησε πολλές προσπάθειες, με σκοπό τη εισαγωγή των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων και βιομηχανικής τεχνολογίας, ώστε να δημιουργηθούν τάξεις ατομικών ιδιοκτητών και να ενθαρρύνουν την καπιταλιστική συσσώρευση. Όλα αυτά είχαν στόχο τη βελτίωση της χώρας στο παγκόσμιο εμπόριο και τελικά να καταφέρει να ξεφύγει από τον κύκλο της καθυστέρησης.¹⁶ Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις έγιναν ορισμένες πετυχημένες προσπάθειες, αλλά υπήρξαν και αποτυχίες. Το ζητούμενο που

θα πρέπει να μας απασχολεί εδώ, είναι ότι οι υπερασπιστές αυτής της άποψης θεώρησαν ότι όλες αυτές οι προσπάθειες έγιναν από διάφορους παράγοντες παρά από την ίδια την καπιταλιστική τάξη. Θεωρήθηκε ότι η πεφωτισμένη κατώτερη αριστοκρατία, οι γραφειοκράτες των δημόσιων υπηρεσιών ή οι διανοούμενοι που είχαν εκπαιδευθεί στη Δύση και είχαν ασπαστεί τις δυτικές αξίες, ήταν οι παράγοντες που είχαν αναλάβει την ευθύνη του οικονομικού και του κοινωνικού εκσυγχρονισμού με την απουσία μιας τάξης ιδιοκτητών.

Μία από τις κύριες συζητήσεις που αφορά την ανάπτυξη του ώριμου καπιταλισμού στρέφεται γύρω από κάποιες υποθέσεις αναλυτών, στο πλαίσιο των οποίων έχουμε τη σταδιακή διάσπαση της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο και της ταυτόχρονης δημιουργίας μιας νέας τάξης, των διευθυντών και των τεχνοκρατών. Σύμφωνα με τη θέση αυτών των αναλυτών, με την εξάπλωση της μοντέρνας συνεργασίας, οι ατομικοί ιδιοκτήτες αρχίζουν να κατέχουν όλο και μικρότερα τμήματα εμπορευμάτων και γι' αυτό το λόγο αρχίζουν να παραχωρούν σε διευθυντές όχι μόνο τον έλεγχο της καθημερινής διαχείρισης του παραγωγικού κεφαλαίου αλλά και την αντίστοιχη εξουσία για να παίρνουν αποφάσεις.

Αυτό σημαίνει, σύμφωνα με τους θεωρητικούς του διευθυντισμού, ότι σε κάποιο βαθμό βιώνουμε ένα καπιταλισμό χωρίς καπιταλιστές. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή ο καπιταλισμός έχει επιβληθεί σε μια υπανάπτυκτη κοινωνία, αλλά για τον λόγο ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί ακόμη και χωρίς τη στήριξη από μεμονωμένους καπιταλιστές. Επομένως, σε ένα τέτοιο σύστημα η εξουσία και η δύναμη ασκούνται από υποκείμενα και όχι ατομικούς καπιταλιστές. Αυτά τα υποκείμενα νομιμοποιούν τον έλεγχο του παραγωγικού κεφαλαίου όχι μέσα από τους θεσμούς και την ιδεολογία της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά μέσα από τις τεχνικές και τις διευθυντικές γνώσεις.¹⁷ Υπάρχουν νεότεροι αναλυτές οι οποίοι διαφωνούν σ' αυτή τη βάση, ότι δηλαδή ο διευθυντισμός εκφράζει τη λογική ενός μοντέρνου καπιταλισμού και την αρχή μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας. Μεταγενέστερες διατυπώσεις έχουν επικεντρωθεί πάνω στο διευθυντισμό και στην πτώση της καπιταλιστικής τάξης ως μέρος μιας συνεχούς ορθολογικής οργάνωσης του καπιταλιστικού συστήματος. Από αυτή την άποψη ο διευθυντισμός είναι μία θεωρία του «καπιταλισμού χωρίς καπιταλιστές».

Η λογική των τεχνοκρατών ότι η ιδιοκτησία και ο έλεγχος έχουν διαχωριστεί στον ώριμο καπιταλισμό έχει καταρριφθεί από τον Maurice Zeitlin.¹⁸ Αυτός καταρχήν έδειξε ότι το βάρος των στοιχείων ήταν υπέρ της θέσης του συνεχιζόμενου ελέγχου των Αμερικανικών νομικών προσώπων από οικογενειακές σφαίρες επιρροής, από την

άλλη μεριά υποστήριξε με πειστικό τρόπο ότι τα διευθυντικά κίνητρα και οι πολιτικές δεν διέφεραν από αυτές των καπιταλιστών, γεγονός που σημαίνει ότι η ανελέητη προσπάθεια κέρδους ήταν χαρακτηριστικό τόσο των διευθυντών όσο και των ιδιοκτητών. Επειδή αυτή η συζήτηση συνεχίζεται μέχρι σήμερα, θα προσθέταμε ότι οι θεσμοί του ώριμου καπιταλισμού προσφέρουν τη δυνατότητα για διευθυντικό έλεγχο, από τη στιγμή που η κριτική του Zeitlin μπορεί να αποδειχθεί ότι, στην ουσία, αναφέρεται στην αναπτυσσόμενη διευθυντική εξουσία από την αμερικάνικη καπιταλιστική τάξη. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής μπορεί να γίνει κατανοητό ότι ο καπιταλισμός μπορεί να λειτουργήσει και χωρίς καπιταλιστές, από τη στιγμή που οι διευθυντές κατάφεραν να διατηρήσουν υψηλά ποσοστά κέρδους. Πολλοί σήμερα υποστηρίζουν ότι υπάρχει μία αναπτυσσόμενη δύναμη των οικονομικών διευθυντών για τους οποίους η συνεργασία είναι πριν απ' όλα ένα σύνολο από οικονομικά κεφάλαια, που μπορεί να εγγυηθεί το συνεχιζόμενο ανταγωνισμό και τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας όπως και την ύπαρξη μιας τάξης ιδιοκτητών. Υπάρχει και μία άλλη άποψη περισσότερο μετριοπαθής, που υποστηρίζει ότι μία ταξική συγκέντρωση που είναι διαφορετική από την αμερικάνικη, δεν είναι αδιανόητο ότι οι διευθυντές θα είναι ικανοί να ελέγχουν το παραγωγικό κεφάλαιο και να συντονίζουν επενδυτικές αποφάσεις χωρίς την παρέμβαση ατομικών ιδιοκτητών. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, αυτό είναι το κυρίαρχο στοιχείο που χαρακτηρίζει την Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη.¹⁹

4.4 Η ΝΕΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 21^{ου} ΑΙΩΝΑ

Η μετάβαση από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες προς τον καπιταλισμό δημιουργεί κάτι πρωτόγνωρο στην ιστορία. Ένα φαινόμενο μελέτης που προφανώς δεν είχε προηγούμενο. Η ιστορία θέτει νέα προβλήματα, δημιουργεί τους δικούς της προβληματισμούς, αρνούμενη πεισματικά να λειτουργήσει πάνω σε κανόνες και σχέδια, όπως γνώριζαν και γνωρίζουν οι ιστορικοί, οι κοινωνιολόγοι και οι οικονομολόγοι. Εξαιτίας της γρήγορης μετάβασης όμως, νέοι θεσμοί της αγοράς αναδύθηκαν και παράλληλα αυτοί διαμορφώθηκαν ανάλογα με εκείνους της Δύσης. Αυτή η εξέλιξη όμως οδηγεί στην ηγεμονία του οικονομικού κεφαλαίου και δημιουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα για διευθυντικό έλεγχο. Από την άλλη, η ανάπτυξη της εγχώριας αστικής τάξης, που κατέχει ιδιοκτησία, ήταν σχετικά

αργή και το σχέδιο της καπιταλιστικής αλλαγής είχε καθοδηγηθεί από πρώην κομμουνιστές τεχνοκράτες και διευθυντές σε συνεργασία με πρώην διαφωνούντες διανοούμενους.²⁰

Αυτές οι ομάδες ελέγχουν κρατικούς θεσμούς και παραγωγικά κεφάλαια και είναι υποστηρικτές της εκσυγχρονισμένης διανόησης της Κεντρικής Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα και φέρνουν μαζί τους τεχνικές γνώσεις και κοινωνικό γόητρο που συγκεντρώθηκε στην εποχή του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Γι' αυτό το λόγο δύο συνθήκες που πριν δεν συνυπήρχαν, δηλαδή «καπιταλισμός πριν τους καπιταλιστές» και «καπιταλισμός μετά τους καπιταλιστές», τώρα είναι αυτό που χαρακτηρίζει την κατάσταση στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Στο πλαίσιο του νέου διευθυντισμού δημιουργούνται οι παράγοντες που προσπαθούν να οδηγήσουν τα πράγματα σε μια διαδικασία εκσυγχρονισμού των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και να τις οδηγήσουν στο δρόμο της καπιταλιστικής αλλαγής. Στο νέο αυτό πλαίσιο οι τεχνοκράτες και οι διευθυντές αποτελούν τη βάση της δύναμης και της εξουσίας, εξαιτίας των διευθυντικών γνώσεων που κατέχουν και την εκτελεστική εξουσία που διαθέτουν. Παράλληλα, όπως για παράδειγμα στη Ρωσία, συνέβαλλαν στο να δημιουργηθεί ένας πανίσχυρος πυρήνας νέων πάμπλουτων επιχειρηματιών. Είναι αυτοί που θα συγκροτήσουν την αστική τάξη του μέλλοντος.

Οι Eyal, Szelenyi, Townsley, προκειμένου να ερμηνεύουν τη νεά κατάσταση καταλήγουν σε δύο σημεία:

- ✓ Αναγνωρίζοντας ποικίλες στρατηγικές ερευνητικές θέσεις και τοποθετώντας την θέση τους σε σχέση μ' αυτές, θεωρούν ότι ο καπιταλισμός μπορεί να δημιουργηθεί και ακόμη να αποκτήσει τη δυνατότητα να λειτουργήσει, χωρίς μία αστική τάξη η οποία θα κατέχει ιδιοκτησία. Η όλη ανάλυση τους απαιτεί τουλάχιστον την άποψη αυτή.
- ✓ Καθώς το νέο σύστημα μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών είναι παρόμοιο με άλλες περιπτώσεις καπιταλισμού χωρίς καπιταλιστές, δίνουν έμφαση στο γεγονός ότι αυτή η ομοιότητα είναι μόνο μία ιστορική αναλογία. Και αυτό γιατί υπάρχουν κάποιες διαφορές ανάμεσα σ' αυτές τις υποθέσεις, έστω και αν υπάρχουν και ιστορικές αναλογίες που μοιάζουν.²¹

Τις διαφορές ανάμεσα στις υποθέσεις που έχουν εκφρασθεί για τις περιόδους μετάβασης, τις διατυπώνει ο Anderson και είναι.²²

- I. Η ομάδα των υποκείμενων παραγόντων στη μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό είναι αισθητά διαφορετική από την ομάδα των υποκείμενων στη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Στις περισσότερες μεταβάσεις από τη φεουδαρχία, υπάρχει μία τάξη ιδιοκτητών. Σε μερικές περιπτώσεις ήταν πολύ αδύναμη ή πολύ βαθιά περιχαρακωμένη στις φεουδαρχικές κοινωνικές σχέσεις για να κατευθύνει τη μετάβαση. Έτσι, το καθήκον της διάσπασης της παλιάς τάξης είχε εκτελεστεί από εκσυγχρονιστικές ομάδες της φεουδαρχικής ελίτ και όχι της αστικής τάξης. Καμιά τάξη ιδιοκτητών, ωστόσο, δεν υπάρχει στην μετα-κομμουνιστική αλλαγή. Έτσι, αν και συνεχώς επικαλούμαστε το όνομα της, δεν θα μπορούσε να βασιστεί στη βοήθεια εγκατεστημένων καπιταλιστικών θεσμών.
- II. Σε σύγκριση με τις καθυστερημένες χώρες στον εκσυγχρονισμό, ο μετα-κομμουνισμός είναι ευλογημένος ή καταραμένος, ανάλογα με το πώς τον προτιμά κάποιος, με ένα υψηλό επίπεδο συσσώρευσης το οποίο έχει επιτευχθεί στη διάρκεια της σοσιαλιστικής περιόδου. Επομένως, ακόμα και αν οι ελίτ διευθύνουν τη μετάβαση, ίσως είναι κατά κάποιο τρόπο παρόμοιος με αυτές τις χώρες οι οποίες έρχονται αργότερα στον καπιταλισμό, όπως για παράδειγμα κρατικοί υπάλληλοι και διανοούμενοι στην υπόθεση των καθυστερημένων χωρών ή τεχνοκράτες, διευθυντές και διανοούμενοι στην υπόθεση της Κεντρικής Ευρώπης. Το σημείο που επισημαίνεται είναι ότι έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστική συνείδηση και έτσι οι συμμαχίες που θα διαμορφώνονται από δω και στο εξής είναι πιθανό να πραγματοποιούνται σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο. Οι τεχνοκράτες και οι διευθυντές της Κεντρικής Ευρώπης, δεν είναι διαποτισμένοι με «λογικές του κράτους» και γι' αυτό το λόγο δεν ψάχνουν να συγκεντρώσουν παραγωγικές πηγές για τους σκοπούς της εξουσιοδότησης τους από το έθνος. Αντ' αυτού ερμηνεύουν ότι καθήκον τους είναι η διάλυση της κεντρικής αναδιανομής και η χαρακτηριστική προσέγγιση τους ήταν διευθυντική και συνίστατο σε μια προσεκτική και έμπειρη διαδικασία μετάβασης.

Εδώ θα μπορούσαμε να κάνουμε μία παρατήρηση. Αναφέρεται ότι δεν υπάρχει καμία τάξη ιδιοκτητών. Πλην όμως η νομενκλατούρα που ήταν μία τάξη υψηλόβαθμων θέσεων στον κρατικό μηχανισμό, που αποτελούνταν είτε από τα κομματικά στελέχη, είτε από στελέχη διορισμένα σε υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό, τους διευθυντές των επιχειρήσεων που διορίζονταν από το κόμμα, αλλά και ένα ιδιαίτερο στρώμα διανοουμένων, διηύθυνε, στην ουσία «κατείχε» συλλογικά, αυτό που λέμε

κρατική ιδιοκτησία. Όπως έχουμε αναφερθεί ένα μέρος της παλιάς ιδιοκτησίας βρέθηκε στα χέρια της μετά την κατάρρευση με διάφορους τρόπους, ακόμη και με εξαγορά. Όλη η κρατική περιουσία, που αποτελούνταν από ένα σύνολο δυναμικών επιχειρήσεων και ήταν απόρροια της βιομηχανικής ανάπτυξης των χωρών της Κεντροανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, βρισκόταν, σε μεγάλο βαθμό, υπό τον έλεγχο της νομενκλατούρας. Η πρωταρχική συσσώρευση υπήρχε, από τη στιγμή που δεν είχαμε να κάνουμε με καθυστερημένες χώρες. Γι' αυτό προς το παρόν θα περιοριστούμε στο συμπέρασμα, ότι θα πρέπει να μελετηθούν περισσότερο οι κοινωνίες των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και η ύπαρξη συμπερασμάτων, όπως για παράδειγμα ότι δεν υπήρχε αστική τάξη ιδιοκτητών δεν είναι απόλυτα ακριβής. Μία τάξη, στη κλασική μαρξιστική της έννοια, θα πρέπει να ορίζεται από τη θέση της στην παραγωγική διαδικασία και όχι αν είναι κάτοχος ιδιοκτησίας. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να οριστεί από το αν είναι ή δεν είναι κάτοχος, έστω και συλλογικά, των μέσων παραγωγής. Παρ' όλα αυτά, θα αποδεχθούμε ως ένα, σημαντικό ωστόσο, βαθμό την ανάλυση του Anderson, γιατί θα μας βοηθήσει να δούμε την εξέλιξη της νομενκλατούρα στην περίοδο της μετάβασης και το ρόλο της στη διαδικασία εξισορρόπησης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και εν γένει του καπιταλιστικού συστήματος

Τελικά, όπως τονίζουν οι Eyal, Szelesnyi, Townsley, οι μετα-κομμουνιστές διευθυντές ίσως εμφανίζονται παρόμοιοι με τους διευθυντές στον αναπτυσσόμενο δυτικό καπιταλισμό, από την άποψη του τρόπου με τον οποίο νομιμοποιούν την εξουσία τους υπέρ των στρατηγικών δυνατοτήτων των θέσεων τους σε μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η έμφαση δίνεται, στο ότι αυτές οι ομοιότητες είναι πολύ πιο φαινομενικές παρά αληθινές. Μετα-κομμουνιστές και διευθυντές της αναπτυσσόμενης Δύσης καταλαμβάνουν θέσεις σε καπιταλιστικούς θεσμούς σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης και ενεργούν σε εντυπωσιακά διαφορετικά πλαίσια. Για τους συγγραφείς, οι μετα-κομμουνιστές οι οποίοι θήτευσαν στο σοσιαλισμό διευθύνουν πρώην κρατικές εταιρείες, όχι πολυεθνικές και δεν βρίσκονται κάτω από την πειθαρχία, ούτε την κηδεμονία μιας αστικής τάξης η οποία κατέχει ιδιοκτησία, μιας και υπό τις παρούσες συνθήκες, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, δεν υπάρχει. Όλες αυτές οι διαφορές προέρχονται από τη συγκεκριμένη ιστορική γένεση των κοινωνικών παραγόντων οι οποίοι απασχολούνται στο σχέδιο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Οι συγγραφείς προσπαθούν να φθάσουν σ' ένα συμπέρασμα. Για να καταλάβει κάποιος

την μεταβολή του καπιταλισμού στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη θα πρέπει να εργαστεί με την απουσία ενός μοντέλου του καπιταλισμού, που θα βασίζεται στη γενική ανάλυση των καπιταλιστικών οικονομικών θεσμών, έτσι όπως θα έπρεπε να είναι ή όπως είναι στο Δυτικό καπιταλισμό. Επομένως, χρειάζεται να αναγνωριστεί καταρχήν ότι ο καπιταλισμός δεν είναι απλά ένα σύστημα, αλλά και μια ταξική κοινωνία η οποία είναι συγκροτημένη από ορισμένες ταξικές ομάδες. Τα χαρακτηριστικά αυτών των τάξεων και οι συμμαχίες τους, είτε είναι συγκυριακές, είτε συνειδητά συγκροτημένες, είναι αυτές τελικά που έχουν οδηγήσει στο τελικό αποτέλεσμα. Γι' αυτό είναι πάντοτε αναγκαία, τελικά, η ανάλυση των καπιταλιστικών παραγόντων και τάξεων.

4.5 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΝΟΜΕΝΚΛΑΤΟΥΡΑ ΩΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Η διαδικασία της νέας ταξικής σύνθεσης στην περίοδο μετά το 1989, στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη είναι μία ιδιόζουσα περίπτωση. Για πολλούς ο καπιταλισμός μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών είναι ένα σχέδιο της διανοής.²³ Επομένως ένα αναπόφευκτο ερώτημα που προκύπτει από αυτή την εξέλιξη είναι: πόσο σημαντικός θα είναι ο ρόλος των διανοομένων στη νέα φάση του καπιταλισμού; Ένα τμήμα των διανοομένων προσπαθεί, καταρχήν, να κρατήσει μία απόσταση από την πολιτική ελίτ και κατά δεύτερο λόγο από μία αναδυόμενη εύπορη τάξη. Δεν είναι καθόλου απίθανο να παραμείνουν αντιπολίτευση, από τη στιγμή που, μάλλον, διαθέτουν το δικό τους σχέδιο της αστικής κοινωνίας. Η ελπίδα τους ότι τελικά θα λειτουργήσει το σχέδιο τους, βρίσκεται στο γεγονός ότι η θέση τους είναι βαθιά εδραιωμένη στις κοινωνίες της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Τα δημόσια ιδρύματα είναι πηγή εισοδημάτων των διανοομένων και είναι κατά κάποιο τρόπο η άσκηση της πολιτιστικής και διοικητικής ισχύος τους.²⁴

Είναι δεδομένο όμως ότι υπάρχει μία αναδυόμενη ταξική διάρθρωση, όχι ριζικά αντίθετη με τη διαστρωμάτωση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, ειδικά μάλιστα από τη στιγμή που η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού δεν πρόκειται να αλλάξει συνθήκες ζωής και συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία. Επομένως, μιλάμε για το ρόλο της νομενκλατούρα στη νέα περίοδο και την πιθανή νέα

αναδυόμενη εύπορη τάξη. Το πόσο όμως ισχυρή θα είναι η νέα τάξη στο νέο σύστημα θα εξαρτηθεί από τη κοινωνική προέλευση αλλά και την κατάσταση των παραγόντων που θα την αποτελούν. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πολλοί πιστεύουν ότι ο συγκεκριμένος καπιταλισμός θα είναι ένας καπιταλισμός από τα πάνω.²⁵

Θεωρούν ότι το πρόγραμμα της κοινωνίας της νέας φάσης είναι δημιουργία των διανοουμένων και ότι αυτό το πρόγραμμα είναι ένα πρόγραμμα ισχύος. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αναπτύχθηκε μία θεωρία της κυριαρχίας των τεχνοκρατών και μία θεωρία του διευθυντισμού, η οποία από το αν θα επικρατήσει εξαρτάται από το πόσο ισχυρή είναι η εύπορη-αστική τάξη. Έτσι ο διευθυντισμός στη Δυτική Ευρώπη και στην Αμερική απέτυχε επειδή αντιμετώπισε μία ισχυρή εύπορη-αστική τάξη. Στο πλαίσιο αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί εάν στις νέες κοινωνίες ο διευθυντισμός θα διαρκέσει ή όχι. Είναι δύσκολο να προβλεφθεί εάν η νέα μετα-κομμουνιστική ομάδα εξουσίας θα αναπαρχθεί από τον ίδιο της εαυτό και εάν θα αναπαράγει την οικονομική και κοινωνική τάξη που θα κυβερνά. Επίσης δεν είναι εύκολο να απαντηθεί εάν η μετα-κομμουνιστική ελίτ θα αντισταθεί ή όχι στις πιέσεις του διεθνούς κεφαλαίου και στις προσπάθειες της εύπορης μεσαίας τάξης να συσσωρεύσει κεφάλαια και να αποκτήσει τον έλεγχο των διοικητικών θέσεων της οικονομίας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδιαιτερότητα των νέων ιστορικών χαρακτηριστικών στοιχείων του μετα-κομμουνιστικού διευθυντισμού μετατρέπουν αυτή την υπόθεση ισχύος που διαθέτουν οι διανοούμενοι σε κάτι διαφορετικό μέσα από άλλα νέα ταξικά προγράμματα. Η μετα-κομμουνιστική ομάδα εξουσίας δεν έχει καμία καταστροφική αντικαπιταλιστική πρόθεση ή ιδεολογία. Αντίθετα η μετα-κομμουνιστική αυτή ομάδα βλέπει τον εαυτό της σαν μια ιστορική εμπροσθοφυλακή της οποίας η αποστολή είναι να δημιουργήσει καπιταλισμό και ακόμη μία τάξη ιδιοκτητών. Βλέπει τον εαυτό της σαν ένα νέο σχέδιο της μορφωμένης αστικής τάξης, το ακριβώς αντίθετο της εμπροσθοφυλακής του προλεταριάτου. Ενώ φαίνεται ότι η μετα-κομμουνιστική ομάδα εξουσίας ασκεί αυτή την εξουσία απρόκλητα αντί της εύπορης αστικής τάξης, ο σχηματισμός της εύπορης τάξης βρίσκεται σε εξέλιξη.²⁶

Υπάρχουν όμως και άλλοι υποψήφιοι ο οποίοι μπορούν να γίνουν μία νέα μεγάλη αστική τάξη. Στο πλαίσιο των συνθηκών αυτών η θέση της μετακομμουνιστικής ομάδας εξουσίας είναι μάλλον ασταθής και είναι τελικά η δική της ιδεολογία η οποία έχει τη δυνατότητα να υπονομεύσει την ισχύ της. Υπ' αυτές τις συνθήκες ο λεγόμενος μετα-κομμουνιστικός διευθυντισμός είναι πολύ δύσκολο να είναι το μέλλον του

καπιταλισμού. Αυτό που εξακολουθεί να παραμένει υπό συζήτηση είναι η μορφή της ταξικής δομής που πρόκειται να διαμορφωθεί στη Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη και αυτό το στοιχείο είναι που δημιουργεί τη συζήτηση για τις δυνατότητες του νέου κοινωνικού σχηματισμού.

Τα διάφορα τμήματα της αστικής τάξης είναι πάντα ύποπτα το ένα για το άλλο και αυτό γιατί κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ορισμένα τμήματα συνδέθηκαν με την αριστοκρατία ενάντια σε άλλα τμήματα της αστικής τάξης. Αυτή τη στιγμή στις πρώην χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» υπάρχουν ήδη κάποιοι εύποροι καπιταλιστές, όπως και σημαντικά στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μία αστική τάξη έχει τη δυνατότητα να διαμορφωθεί, εάν όμως θα προσεγγίζει τα δυτικά πρότυπα διαμόρφωσης. Το ζητούμενο είναι και πάλι, σύμφωνα με τη κλασική θεώρηση, ο βαθμός της οικονομικής ανάπτυξης που έχει επιτευχθεί, και το επίπεδο οικονομικής συγκέντρωσης που έχει πραγματοποιηθεί. Έτσι με δεδομένο το βαθμό της συσσώρευσης που έχει πραγματοποιηθεί κατά την περίοδο των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η νέα αστική τάξη βρίσκεται σε εμβρυακό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι ο πλούτος της είναι μέτριος και η πολιτική ισχύς που μπορεί να έχει από τη συγκεκριμένη μορφή εξουσίας είναι στην ουσία συμβολική.

Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι συνέπειες των οικονομικών μεταρρυθμίσεων στην Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν από τη μία πλευρά η βαθμιαία πτώση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού, ενώ από την άλλη, για μία μειονοτική ομάδα οι μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν πηγή πλουτισμού και αυτό είχε μία περαιτέρω συνέπεια, δηλαδή την εμφάνιση μίας νέας ομάδας νεόπλουτων σε όλες τις χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Κάποιοι από αυτούς κατάφεραν να πλουτίσουν εκμεταλλευόμενοι τις επιχειρηματικές τους ικανότητες, ενώ πάλι άλλοι κατόρθωσαν να διατηρήσουν τις ηγετικές τους θέσεις στις πρώην κρατικές επιχειρήσεις. Από την άλλη, κάποιοι εκμεταλλεύθηκαν τη νέα κατάσταση και πέτυχαν να αναγνωριστούν ως νόμιμες δραστηριότητες, εκείνες οι οποίες θεωρούνταν παράνομες από το παλιό καθεστώς. Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι προς το παρόν δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για το αριθμητικό μέγεθος αυτών των ομάδων ή για το καθεστώς πλούτου τους.

Ταυτόχρονα, άλλες δύο ομάδες αναδύθηκαν από τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Η μία ομάδα περιλαμβάνει τους διευθυντές και τους επαγγελματίες που κερδίζουν

σχετικά υψηλούς μισθούς και απολαμβάνουν ένα επίπεδο κατανάλωσης που αντιστοιχεί σε εκείνο της μεσαίας τάξης, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στις αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς. Η άλλη περιλαμβάνει τη νέα πολιτική τάξη, τους επαγγελματίες πολιτικούς, αλλά και όσους πρωταγωνιστούν στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν κάποιοι από τους πρώην κομμουνιστές, επίσης ορισμένοι από τους πρώην αντιφρονούντες, καθώς και αρκετοί, που εκμεταλλευόμενοι την πτώση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, μπήκαν στο στόχο της πολιτικής.²⁷ Νεόπλουτοι, πολιτικοί ηγέτες, διευθυντές και επαγγελματίες μοιράζονται κοινά συμφέροντα και είναι εκείνοι που επωφελήθηκαν τα μέγιστα από τη διαδικασία μετάβασης των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στις δημοκρατίες της αγοράς.

Παρά το γεγονός ότι είναι σε ευρεία κλίμακα αναγνωρισμένο ανάμεσα στους ειδικούς, ότι οι ομάδες αυτές είναι προϊόντα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, εν τούτοις υπάρχουν πολλές διαφωνίες για το κοινωνιολογικό status αυτών των ομάδων. Σύμφωνα με τους νεοφιλελεύθερους, ο σχηματισμός της αγοράς και οι ιδιωτικοποιήσεις προκάλεσαν τη δημιουργία μιας «νέας μεσαίας τάξης» με διαφοροποιημένα και διακριτά χαρακτηριστικά από εκείνα των πολιτικών ηγεσιών, οι οποίες χαρακτηρίζονται συνήθως σαν η νέα «ανώτερη πολιτική τάξη». Ωστόσο θεωρείται πολύ σημαντικό για τους νεοφιλελεύθερους πολιτικούς ηγέτες η ύπαρξη μιας διαρκώς περισσότερο διευρυνόμενης μεσαίας τάξης, γιατί είναι ο βασικός υποστηρικτής της νέας καπιταλιστικής οικονομίας.²⁸

Ο Mokrzycki, παίρνει θέση απέναντι στο γεγονός και αναφέρει ότι η νέα μεσαία τάξη γεννιέται μέσα στην οδύνη, με ελλείψεις σε κοινωνικό κεφάλαιο, με απουσία ισχυρών παραδόσεων και σε μια ατμόσφαιρα αρνητική, που χαρακτηρίζεται από μια έντονη και αυξανόμενη αντίσταση στις επιχειρούμενες αλλαγές, στο βαθμό που τη θίγουν. Το συμπέρασμα του είναι ότι η μεσαία τάξη θα πρέπει να προστατευθεί και η ανάπτυξη της να επιταχυνθεί και να ολοκληρωθεί. Θεωρεί ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί από το κράτος, γεγονός, που είναι αρκετά παράδοξο για τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, γιατί, γι' αυτήν, το κράτος είναι ικανό μόνο να προάγει τη φιλελευθεροποίηση και τις ιδιωτικοποιήσεις. Η νέα μεσαία τάξη θα προκύψει από τις ιδιωτικοποιήσεις και την επανεμφάνιση των θεσμών ιδιοκτησίας και θα εμφανιστεί ως «μια τάξη ιδιοκτητών και επιχειρηματιών».²⁹

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ορισμένα πράγματα. Καταρχήν, παρατηρούμε ότι ζητείται η προστασία της μεσαίας τάξης που στην ουσία αποτελείται, κυρίως, από

εκείνα τα στρώματα που αποτελούνταν η νομενκλατούρα στην εποχή του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μάλιστα το ρόλο αυτόν θα πρέπει να τον παίζει ο κρατικός μηχανισμός που ο ρόλος του οριοθετείται, στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, στο να προάγει τη φιλελευθεροποίηση και τις ιδιωτικοποιήσεις. Κανείς νεοφιλελεύθερος θεωρητικός υποστήριξε ποτέ ότι θα πρέπει να μετασχηματιστεί ριζικά και θεσμικά ο κρατικός μηχανισμός, δηλαδή η κρατική μηχανή, με το πρόσχημα ότι φτιάχτηκε για να υποστηρίξει ένα κομμουνιστικό σύστημα. Αντιθέτως, τον χρησιμοποιούν για τις ιδιωτικοποιήσεις και τη δημιουργία εκείνων ρωνθесμών που θα υποστηρίζουν την αστική δημοκρατία και την οικονομία της αγοράς. Δεν υπάρχει ριζική αλλαγή των υπαλλήλων, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις ανάγκες ενός άλλου συστήματος, του εργατικού μισο-κράτους κατά τον Λένιν. Το μόνο που ζητείται είναι να γίνει πιο ευέλικτο και λιγότερο γραφειοκρατικό προκειμένου να ανταποκριθεί στις διαδικασίες του νεοφιλελεύθερου εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Αυτό το κράτος καλείται να στηρίξει τη νεοδημιουργηθείσα νέα μεσαία τάξη, η οποία αποτελείται κυρίως από τα προνομιούχα στρώματα των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Αυτή η μεσαία τάξη τείνει να γίνει προνομιούχα και στη νέα φάση του καπιταλισμού χωρίς να χάσει τα προνόμια της από το παρελθόν. Επομένως είναι απαραίτητη στο νέο καπιταλισμό προκειμένου, στη φάση που διανύει, να βρει την πολυπόθητη ισορροπία του και να χαράξει τις προοπτικές για το μέλλον του. Η νομενκλατούρα όπως γράφουν οι Eyal, Szelesnyi, Townsley,³⁰ οι οποίοι δανείζονται τους Staniszkis, και Hankiss, γνώριζε ήδη από το 1988 την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και ότι το σύστημα των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών θα κατέρρευε αναπόφευκτα. Προσπάθησε να αποκτήσει εκείνο τον κρατικό πλούτο που ήταν απαραίτητος προκειμένου να γίνει η νέα αστική τάξη. Όλη αυτή η αναφορά γίνεται ώστε να κατανοήσουμε πόσο σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά ήταν τα καθεστάτα που κατέρρευσαν. Έγινε ταραξία προσπάθεια να συκοφαντήθουν όλες εκείνες οι θεωρίες που υπόσχονται διαφορετικές κοινωνίες από την κοινωνία του καπιταλισμού. Εδώ θα διατυπώσουμε μία απορία: Τελικά όλοι εκείνοι που εξεγέρθηκαν, για ποιο λόγο εξεγέρθηκαν, εναντίον ποιών εξεγέρθηκαν, τι ζήτησαν και ποιο ήταν τελικά το αποτέλεσμα;

Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, η νέα μεσαία τάξη θα πρέπει να σχηματιστεί από τα στοιχεία τριών ομάδων, οι οποίες ήδη υπάρχουν. Αυτές είναι: οι επιχειρηματίες μικρής κλίμακας, τα πρώην μέλη της νομενκλατούρας των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και τέλος τη διανοήση.³¹ Μία άλλη εναλλακτική

άποψη θεωρεί όμως ότι η ένωση αυτών των ομάδων για το σχηματισμό της νέας μεσαίας αστικής τάξης θα είναι προβληματική. Οι λόγοι για τους οποίους υποστηρίζεται κάτι τέτοιο είναι οι ακόλουθοι:

1. Ο πρώτος λόγος είναι ότι θεωρείται αρκετά αβέβαιο για το αν η κοινωνική δικτύωση και ο έλεγχος που ασκούν οι μικροί επιχειρηματίες, η νομενκλατούρα και η διανομή είναι ικανές και αναγκαίες συνθήκες για να τους μετατρέψουν σε σύγχρονους κεφαλαιοκράτες. Είναι πολύ πιθανό η στρατηγική που έχουν επιλέξει μέχρι τώρα να είναι μία καθαρά αμυντική και συγκυριακή κίνηση η οποία αν πετύχει θα τους επιτρέψει να ασκήσουν την προηγούμενη τους εμπειρία και να συνεχίσουν να διευθετούν τις υποθέσεις τους σύμφωνα με μια τροποποιημένη εκδοχή των παλιών κριτηρίων παρά με εκείνες τις αρχές οι οποίες βασίζονται στο κέρδος και στην αγορά.
2. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι υπάρχει αμφιβολία για το αν οι επιχειρηματίες και οι πολιτικοί που ασκούν τη εξουσία θα συνεχίσουν να διατηρούν τις αποστάσεις ή σταδιακά θα σχηματίσουν από κοινού μία νέα άρχουσα τάξη. Ένα επιπλέον ερώτημα που γεννιέται είναι: που θα στηρίζει τη εξουσία της η νέα αυτή τάξη;³²

Μέχρι στιγμής έχουν διατυπωθεί διάφορες απαντήσεις. Όπως για παράδειγμα, για το εάν η εξουσία τους απορρέει από την κατοχή κεφαλαίου, οπότε μπορούμε να μιλάμε για μια ηγεμονεύουσα καπιταλιστική τάξη.³³ Από την άλλη αν η εξουσία τους προκύπτει από την εμπειρία τους ως διευθυντές και διανοήση, τότε θα κάνουμε λόγο για μια διευθυντική άρχουσα τάξη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της Ουγγαρίας και της ευρύτερης Κεντροανατολικής Ευρώπης, στο πλαίσιο της οποίας ο Ivan Szelesnyi, υποστήριξε ότι οι τρέχουσες μεταρρυθμίσεις οφείλονται στην ανάδυση του πολιτισμικού κεφαλαίου και ειδικότερα της εμπειρίας των διευθυντών και ήταν ακριβώς οι διευθυντικές τους γνώσεις που τους επέτρεψαν να καταλάβουν την εξουσία τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική σφαίρα. Έτσι για τον Szelesnyi, αυτοί είναι οι πρώην κομισάριοι, δηλαδή οι αξιωματούχοι του κομμουνιστικού κόμματος και όχι οι ιδιοκτήτες οι οποίοι ασκούν τον πραγματικό έλεγχο στις επιχειρήσεις που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ευρύτερη περιοχή.

Από όλα αυτά προκύπτει ότι μάλλον είναι ακόμη πολύ νωρίς ώστε να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα ως προς το ταξικό προφίλ των κυρίαρχων ομάδων στις κοινωνίες της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και το θέμα αυτό μάλλον θα συζητείται για καιρό ακόμη. Όπως και να έχει το θέμα όμως είναι προφανές ότι υπάρχει ένα συνεχώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στα κοινωνικά

αυτά στρώματα, όχι περίεργο αν δούμε, ότι πάντα υπάρχει και ένας ενδοαστικός ανταγωνισμός. Επομένως όποιο και αν είναι το ταξικό προφίλ αυτών των ομάδων, ακόμη και εκείνων που βρίσκονται χαμηλότερα, με κριτήριο πάντα την κατοχή πλούτου, εισοδήματος και επιρροής, αυτό το χάσμα θα διευρύνεται και θα αποκτά στοιχεία ανταγωνιστικότητας.

4.6 ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΕΣΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ

Έχουμε ήδη αναφερθεί για τη συγκρότηση της πρώτης πολιτιστικής ή διευθυντικής τάξης στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Έχουμε ήδη αναφέρει και τη κυριαρχία της νέας διευθυντικής τάξης στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Οι Eyal, Szelenyi, Townsley, ερμήνευσαν αυτή την περίοδο του διευθυντισμού. Οι ίδιοι δίνοντας μία ερμηνεία του διευθυντισμού την ταυτίζουν με τη λογική μιας νοοτροπίας και συγκεκριμένα της «κυβερνο-νοοτροπίας». Πρόκειται για το όραμα, του πως η κοινωνία, οι αγορές, οι εταιρείες και οι ιδιώτες μπορούν να παίξουν το ρόλο του ηγέτη, συντονίζοντας και ελέγχοντας αυτή την κοινωνία. Αυτή η νοοτροπία είναι μοιρασμένη ισότιμα σε όλα τα μέλη της ισχυρής ομάδας που διαμορφώθηκε μετά την κατάρρευση του 1989. Οποσδήποτε όμως, μία κυριαρχία έχει η διευθυντική/τεχνοκρατική ομάδα μέσα σ' αυτό το μπλόκ εξουσίας. Οι τεχνοκράτες και οι διανοούμενοι αποκτούν αυτή τη νοοτροπία χωρίς προθυμία και κάποιες φορές με αμηχανία, καθώς είναι υποχρεωμένοι να δημιουργήσουν τη νέα κοινωνία μετά την εποχή του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι οι αρχές της διευθυντικής νοοτροπίας δεν βρίσκονται στο βασίλειο των ιδεών, αλλά στην σκληρή πραγματικότητα, στην επώδυνη συνάντηση ανάμεσα στην ιδεολογία και στην πραγματικότητα. Αυτές οι διπλές τους αρχές βρίσκονται στην αποτυχία των μονεταριστικών εντολών να διευθύνουν τη νέα «μετα-κομμουνιστική οικονομία» και στην απογοήτευση των διαφωνούντων οι οποίοι έχουν επηρεαστεί από τη νέα πραγματικότητα της νέας κοινωνίας μετά την κατάρρευση του 1989.³⁴

Αυτή η απογοήτευση έχει μείνει με τη φράση «σύγχρονο σκοτάδι».³⁵ Όπως σημειώνει ο Wagner, τα σύγχρονα προγράμματα που το συγκεκριμένο μπλόκ εξουσίας έχει ξεκινήσει στην Κεντροανατολική Ευρώπη, στην ουσία αποτελούν μία ασυνάρτητη ρήξη, η οποία δημιουργεί φανταστικές έννοιες για τους ιδιώτες και την κοινωνία.³⁶ Οι σύγχρονοι θεσμοί για να εξελιχθούν ομαλά απαιτούν ένα σημαντικό

διάστημα και εξελίσσονται μέσα στο χρόνο. Σήμερα εκείνο που επικρατεί ανάμεσα σε ιδέες και θεσμούς, είναι μία σχέση συγγένειας αλλά υπάρχει η απουσία ταυτότητας και αυτό είναι το βασικό πρόβλημα, όταν αναφερόμαστε στον εκσυγχρονισμό των κοινωνιών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην ιδεολογία του μονεταρισμού και το ρόλο των μονεταριστικών ιδεών στο νέο πλαίσιο της κοινωνίας. Εκείνο που θα πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι η μεν ιδεολογία του μονεταρισμού αποτελεί την ουσία της σκέψης των τεχνοκρατών, ενώ η ιδεολογία της αστικής κοινωνίας αποτελεί την ουσία της σκέψης των διανοουμένων. Η συγγένεια ανάμεσα σ' αυτές τις ιδεολογίες, οι οποίες βασίζονται σε πλευρές της γνώσης της κοινωνίας, προσπαθούν να συνεργαστούν στην κατεύθυνση του πως αυτή η κοινωνία θα βρει τους ρυθμούς λειτουργίας που οι ίδιοι απαιτούν.

Προκειμένου να διαμορφωθεί αυτό το μπλόκ εξουσίας που θα ελέγχει τη νέα κοινωνία, οι διανοούμενοι-διαφωνούντες του προηγούμενου συστήματος μαζί με τους τεχνοκράτες, επιδίωξαν μία συμμαχία με τους διευθυντές των επιχειρήσεων. Πρόκειται όμως για ένα συμβιβασμό με την πραγματικότητα και αυτό σήμαινε ότι οι διανοούμενοι και οι τεχνοκράτες άρχισαν να διαπραγματεύονται σημαντικές θέσεις της ιδεολογίας τους και το μεγάλο τους όραμα μετά την κατάρρευση άρχισε να σκουριάζει και να αποκτά λαϊκίστικα στοιχεία.

Για τους διανοούμενους-διαφωνούντες η κοινωνία πέρα από το σοσιαλισμό υπόσχεται να είναι ορθολογική και γοητευτική. Αυτό που προτείνουν είναι η κοινωνία των πολιτών, το βασικό μοτίβο των διανοουμένων του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Η ιδεολογία της κοινωνίας των πολιτών είναι ορθολογιστική από πολλές απόψεις. Αυτό που ζητούν από την κοινωνία πέρα από το σοσιαλισμό, είναι ότι τη θέλουν πολιτική και όχι στρατιωτική, προτιμούν μία κοινωνία αντιθέσεων και όχι μία κοινωνίας διοίκησης. Την κοινωνία μετά την κατάρρευση τη θέλουν σαν μία κοινωνία που οι άνθρωποι θα διαπραγματεύονται σαν ίσα συμβαλλόμενα μέρη και τελικά αυτοί θα έπαιρναν την ευθύνη για τις ζωές τους. Αυτή η ιδεολογία της κοινωνίας των πολιτών ή της αστικής κοινωνίας διατυπώθηκε σαν μία ισχυρή κριτική για τον παραλογισμό του συστήματος του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», ή όπως οι ίδιοι θέλουν να το ονομάζουν του «κομμουνιστικού πατερναλισμού».

Οι διαφωνούντες φαντάστηκαν ένα κόσμο μετά το σοσιαλισμό στον οποίο οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ζήσουν την αλήθεια. Ο κόσμος πέρα από τον «κομμουνισμό», δηλαδή ένας κόσμος σαν κοινωνία των πολιτών γοήτευσε γιατί ήταν

αυθεντικός.³⁷ Η αυθεντικότητα συνεπάγεται ότι η ατομικότητα που λαμβάνει χώρα στην κοινωνία των πολιτών δεν θα μπορούσε να χωρίσει το προσωπικό της στοιχείο από την ατμόσφαιρα της, επειδή οι εσωτερικοί και εξωτερικοί εαυτοί συμπίπτουν. Η ειρωνεία αυτής της ξανα-ανακάλυψης της αυθεντικότητας είναι ότι τέτοια αυθεντικότητα ήταν ο σκοπός του σταλινισμού, ο οποίος ήθελε να ακυρώσει την ιδιωτική σφαίρα. Έτσι οι εσωτερικοί και εξωτερικοί εαυτοί θα συνέπιπταν.³⁸

Είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή η ιδεολογία των διαφωνούντων και ειδικότερα η γοητευτική φύση της άποψης των διαφωνούντων για την κοινωνία των πολιτών, χωρίς να υπολογίζεις την κοινωνική λειτουργία αυτής της ιδεολογίας, γεγονός που κατοχύρωνε την προσωρινή συμμαχία ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες της κοινότητας των διαφωνούντων. Στα τελευταία χρόνια του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» οι διαφωνούντες ανέπτυξαν μία ποικιλία από την άποψη της κριτικής στον «υπαρκτό σοσιαλισμό», ως αποτέλεσμα της διορατικότητας τους για τη μετακομμουνιστική κοινωνία.³⁹ Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε φιλελεύθερους και σε θρησκευτικούς-πατριωτικούς δεξιούς, ο οποίος αναδύθηκε σε ολοκληρωμένη σύγκρουση μετά το 1989, ήδη προϋπήρχε σε εμβρυακή κατάσταση από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Δεν ήταν αναγνωρίσιμος ωστόσο, γιατί ήταν κρυμμένος πίσω από την αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών. Ένας από τους κοινωνικούς σκοπούς της κοινωνίας των πολιτών ήταν ακριβώς να κρύψει τις διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες και να δημιουργήσει την εντύπωση σ' αυτές ότι μιλάνε για το ίδιο πράγμα. Αυτή η εξέλιξη όμως συνέβαλλε στην προσέγγιση αντίθετων ομάδων, οι οποίες δεν θα έβρισκαν άλλο τρόπο να πιστεύουν ότι μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα.

Στην ιδέα της κοινωνίας των πολιτών δύο ανόμοιες απόψεις συγχωνεύτηκαν. Στο κέντρο της φιλελεύθερης άποψης ήταν τα ανθρώπινα δικαιώματα, δηλαδή μία έννοια της πολιτείας καθοδηγούμενη από τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Έχοντας αυτά ως βάση οι φιλελεύθεροι διαφωνούντες επιτέθηκαν στον σοσιαλισμό σαν ένα τρόπο κυβέρνησης μακριά από την απολυταρχία και την καταπίεση, που όμως μεταχειρίστηκε τα άτομα σαν αντικείμενα και όχι σαν πολίτες. Από την άλλη μεριά η πατριωτική-θρησκευτική πτέρυγα είδε στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» μία άθρησκοπολιτική ιδεολογία, η οποία αμελούσε τη φυσική κοινότητα του έθνους. Με αυτά ως βάση οι δεξιοί-πατριώτες διαφωνούντες κατηγόρησαν τους κομμουνιστές κυβερνήτες ότι πρόδωσαν το έθνος, από τη στιγμή που έγιναν τα πρωτοπαλίκαρα της Ρωσικής αυτοκρατορίας. Θεώρησαν ότι υπέσκαπταν τους Πολωνούς, Ούγγρους,

Τσέχους και Σλοβάκους, αλλά και τον πολιτισμό αυτών για χάρη του Ρώσου τσάρου, και έτσι έριξαν την αγάπη τους για το έθνος.⁴⁰

Η σημασία της φυσικής κοινότητας του έθνους αντιτίθεται στην ιδεολογία της κοινωνίας των πολιτών και ήταν ιδιαίτερα εμφανές στις ουγγρικές και σλοβάκικες περιπτώσεις. Ένας βασικός λόγος που οι Ούγγροι πατριώτες ήταν αντι-κομμουνιστές, ήταν γιατί πίστευαν ότι οι κομμουνιστές κυβερνήτες είχαν αμελήσει το λόγο των Ούγγρων οι οποίοι ζούσαν στο εξωτερικό. Είχαν μία αντίληψη ότι οι Ούγγροι οι οποίοι ζούσαν στο εξωτερικό ήταν μέλη της ουγγρικής κοινωνίας και επομένως της κοινωνίας των πολιτών.

Έχουμε ήδη αναφέρει, ότι ανάμεσα στους μονεταριστές και την ομάδα των διαφωνούντων υπάρχει μία ιδεολογική συγγένεια. Τα στοιχεία που καλύπτουν την κοινή ιδεολογία τους, είναι τα εξής: Αρνούνται την πρόταση για μία σχεδιασμένη κοινωνία και δέχονται ότι η πολιτική της κατασκευή θα πρέπει να απέχει από προγνώσεις και σχεδιασμένους στόχους. Ο όποιος σχεδιασμός μιας ηθικής κοινωνίας φέρνει το αντίθετο αποτέλεσμα. Και οι δύο πιστεύουν ότι θα πρέπει να δημιουργηθούν οι συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων τα άτομα θα κυβερνούν τον εαυτό τους. Όμως σε ποιο βαθμό έχει εφαρμοστεί αυτό είναι το ζητούμενο. Τίθεται το ερώτημα: Τα άτομα στο πλαίσιο του καπιταλισμού έχουν όλα τις ίδιες δυνατότητες στο δικαίωμα της επιλογής;

Οι μονεταριστές-τεχνοκράτες και οι διαφωνούντες διανοούμενοι βρήκαν την τελική τους συγγένεια ανάμεσα σε αντίστοιχες ιδεολογίες. Και οι δύο αυτές πλευρές του ισχυρού μπλόκ ήρθαν να διακρίνουν το ρόλο τους σαν ποιμένες και πολίτες.⁴¹ Οι μονεταριστές τείνουν να δίνουν την έμφαση στο ρόλο της αγοράς σαν ένα απρόσωπο επιμορφωτή για μεγαλύτερη ευθύνη, ενώ οι διαφωνούντες τοποθετήθηκαν περισσότερο στην αξία της εκπαίδευσης, προφανώς καθοδηγούμενοι από τους διανοούμενους. Και οι δύο ομάδες ισχυρίστηκαν ότι η δουλειά τους είναι κυβερνητική και όχι διοικητική.

Στο 19^ο αιώνα η κοινωνία των πολιτών σήμαινε μία φυσική τάξη, επομένως μία αυτοκυβερνώμενη κοινωνία. Αυτή ήταν μία ιδεολογία που ήταν προσαρμοσμένη στην αστική τάξη. Ο σκοπός ήταν να δημιουργηθούν κέντρα καπιταλιστικής αγοράς και μία αστική δημοκρατία. Η διαδικασία όμως στην περίοδο μετάβασης είναι διαφορετική. Εδώ η κοινωνία των πολιτών κυρίως δημιουργείται από ένα ηθικό παράδειγμα.

Οι τεχνοκράτες και οι διαφωνούντες έχουν ανακαλύψει ότι τα σχέδια τους για οικονομική μεταμόρφωση θα είχαν μικρή πιθανότητα να πραγματοποιηθούν χωρίς την υποστήριξη των διευθυντών των βιομηχανιών. Οι διευθυντές των βιομηχανιών στην μετακομμουνιστική περίοδο έχουν κλειστή πρακτική γνώση των εταιρειών και των περιουσιακών τους στοιχείων. Η γνώση των μονεταριστών, η οποία είναι κυρίως αφηρημένη γνώση, δεν είναι επαρκής για ότι γίνεται μέσα στις επιχειρήσεις. Η γνώση που κατέχουν οι τεχνοκράτες σαφώς υπερισχύει εκείνων των διευθυντών, αλλά όμως τους κάνει απόλυτα εξαρτημένους από αυτούς, από τη στιγμή που η γνώση για το εσωτερικό της κάθε εταιρείας έχει μία ιδιαίτερη ευαισθησία για τον καθένα που θέλει να φτάσει είτε στην ιδιωτικοποίηση ή να αγοράσει την εταιρεία. Οι διευθυντές των βιομηχανιών ήταν και οι λιγότερο φοβισμένοι από τον ερχομό των μονεταριστών.

4.7 ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Οι πολιτικοί ηγέτες των κρατών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών είχαν την ελπίδα ότι θα περιορίσουν την πτώση του βιοτικού επιπέδου ζωής και να περιορίσουν την κοινωνική ανασφάλεια, τόσο της εργατικής τάξης αλλά και γενικότερα του πληθυσμού κατά τη διάρκεια των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Σε κάποιες περιπτώσεις και κυρίως στη δημοκρατία της Τσεχίας αποπειράθηκαν να προσφέρουν στην πλειονότητα του πληθυσμού και περαιτέρω κίνητρα. Μία δημοφιλής πρόταση ήταν να διανεμηθούν σε όλους τους πολίτες μετοχές σε αμοιβαία κεφάλαια, που θα έλεγχαν το μετοχικό κεφάλαιο των ιδιωτικοποιημένων εταιρειών. Το ίδιο στην ουσία έγινε και σε άλλες χώρες. Σε γενικές γραμμές αυτό που επιδίωξαν οι κυβερνήσεις ήταν στο ελάχιστο δυνατόν η μείωση δυσάρεστων φαινομένων, όπως η γενικευμένη φτώχεια και η ανεργία.⁴²

Στην πράξη, όμως, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις κατέληξαν στην αύξηση της ανισότητας. Παρά το γεγονός ότι είναι πολύ δύσκολο να μετρηθούν στις συγκεκριμένες χώρες, με σχετική ακρίβεια, οι αλλαγές στο εισόδημα, υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι συντελέστηκε μια γενική αναδιανομή του πλούτου και ότι τελικά ότι αυξήθηκαν οι ανισότητες εισοδήματος κατά τη διάρκεια των διαδικασιών μετάβασης. Οι ανισότητες εισοδήματος οφείλονται σε πολλούς παράγοντες. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη των ευκαιριών απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι αρκετά ενδεικτική, στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώθηκαν σημαντικές διαφορές στα

εισοδήματα. Αλλά και η γενικότερη απελευθέρωση της αγοράς ήταν αναμενόμενο ότι θα επηρέαζε τον μηχανισμό της και επομένως και των μισθών. Η ιδιωτικοποίηση του κρατικού τομέα, όπως και η δημιουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων έδωσαν τη δυνατότητα στα άτομα να συσσωρεύσουν κοινωνικό πλούτο, ένα στοιχείο που θεωρείται πρωτόγνωρο για τα δεδομένα αυτών των κοινωνιών.

Ένας συνηθισμένος τρόπος μέτρησης εισοδήματος είναι ο συντελεστής Gini. Θα χρησιμοποιήσουμε δύο πίνακες του Cox. Ο πρώτος προσδιορίζει το βαθμό της κοινωνικής ανισότητας ανάμεσα στα μεγέθη, στη συγκεκριμένη περίπτωση των νοικοκυριών, σε μια κλίμακα η οποία αρχίζει από το υποθετικό σημείο 0. Σ' αυτό το σημείο έχουμε την τέλεια ισότητα και φθάνει στο 100, όπου στο 100 υπάρχει η μονοπώληση από ένα μόνο νοικοκυριό. Για να έχουμε περισσότερες πληροφορίες για μία μικρότερη ομάδα χωρών, θα χρησιμοποιήσουμε ακόμη ένα πίνακα, στον οποίο φαίνεται και η διασπορά εισοδήματος στις διαφορετικές κλίμακες πληθυσμού.

Πίνακας 6. Αλλαγές του συντελεστή Gini για το εισόδημα του νοικοκυριού

	1987-88	1993	Αλλαγή από το 1987-88
Βουλγαρία	23	34	+11
Τσεχία	19	27	+8
Εσθονία	23	39	+16
Ουγγαρία	21	23	+2
Λετονία	-	27	-
Λιθουανία	-	34	-
Πολωνία	25	30	+5
Σλοβακία	-	20	-
Σλοβενία	24	28	+4
Ουκρανία	-	26	-

Πηγή: T. Cox. Πίνακας προσαρμοσμένος από την Παγκόσμια Τράπεζα (1996), σ. 221

Πίνακας 7: Κατανομή εισοδήματος 1993: Επιλεγμένες χώρες

	Χαμηλότερο 10%	Χαμηλότερο 20%	Δεύτερη Ομάδα	Τρίτη Ομάδα	Τέταρτη Ομάδα	Ψηλότερο 20%	Ψηλότερο 10%

Βουλγαρία	3.3	8.3	13.0	17.0	22.3	39.3	24.7
Τσεχία	4.6	10.5	13.9	16.9	21.3	37.4	23.5
Εσθονία	2.4	6.6	10.7	15.1	21.4	46.3	31.3
Ουγγαρία	4.0	9.5	14.0	17.6	22.3	36.6	22.6
Πολωνία	4.0	9.3	13.8	17.7	22.6	36.6	22.1
Σλοβενία	4.1	9.5	13.5	17.1	21.9	37.9	23.8

Πηγή: παρόμοια και με τον πίνακα 4, σ. 221

Σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε πιο πάνω, οι χώρες της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες. Από τη μία κατηγορία η ανισότητα σε πολλές χώρες της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αλλά και στις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες της Λιθουανίας και της Ουκρανίας. Έχουν καταγραφεί χαμηλά επίπεδα ανισότητας παρόμοια με εκείνα των φιλελεύθερων κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης. Ενώ η Σλοβακία κατέγραψε ένα ποσοστό της τάξης του 20% το 1993, οι περισσότερες χώρες της περιοχής κατέγραψαν αριθμούς οι οποίοι κυμαίνονται από 25% έως και 27%, ενώ η Σλοβενία έφθασε μέχρι και το 28%. Από το άλλο μέρος ομάδες που βρίσκονται κοντά στην Ανατολή, όπως για παράδειγμα η Βουλγαρία και ορισμένες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, εμφάνισαν μία δραματική αύξηση ανισοτήτων παρόμοια με εκείνη των λιγότερο αναπτυγμένων δυτικών οικονομιών. Το 1993 η Εσθονία είχε ένα συντελεστή ο οποίος κυμαινόταν περίπου στο 39%, ενώ η Λιθουανία κατέγραψε ένα ποσοστό του 34%. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από τον πίνακα 4, η έκταση της ανισότητας ήταν υψηλότερη στην πρώην σοβιετική δημοκρατία της Εσθονίας και στη Βουλγαρία, ενώ στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ήταν σημαντικά μικρότερη. Εξαίρεση αποτελεί η Τσεχία, αλλά σε αυτή την περίπτωση η ανισότητα αυξήθηκε, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα στη δεκαετία του '80.

Οι λόγοι αύξησης της ανισότητας στις χώρες αυτές είναι σύνθετοι. Ένας σημαντικός παράγοντας είναι όμως, η επιτυχής ή ανεπιτυχής διαδικασία μετάβασης των χωρών αυτών. Τα σχετικά χαμηλά εισοδήματα ανισότητας στις χώρες αυτές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης διατηρήθηκαν σταθερά, εξαιτίας των αυξημένων κρατικών κονδυλίων για κοινωνική πολιτική, όπως για παράδειγμα συνέβη στη Τσεχία και στην Ουγγαρία και της προσφοράς επιδομάτων ανεργίας, όπως για παράδειγμα συνέβη στην Ουγγαρία και στην Πολωνία. Από την άλλη, τα χαμηλά επίπεδα της Ουκρανίας ίσως να

αντικατοπτρίζουν και μια οικονομία η οποία δεν έχει προφανώς απορροφήσει σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ή ακόμη διατηρεί μορφές εισοδήματος τα οποία αναφέρονται ακόμη στο παλαιό καθεστώς. Σε μεγάλη αντίθεση με τα παραπάνω, έχουμε τη Βουλγαρική εμπειρία, αλλά και άλλων πρώην σοβιετικών δημοκρατιών, που δείχνουν με καθαρό τρόπο την παρακμή της οικονομίας, η οποία ακολούθησε την κατάρρευση πολλών ζωτικών στοιχείων του συστήματος κρατικής διοίκησης της οικονομίας και ακόμη την αδυναμία για μια πετυχημένη πορεία προς την οικονομία της αγοράς.⁴³

Από όλα αυτά προκύπτει ότι η αναδιανομή του πλούτου συσχετίζεται με τον αναδυόμενο ρόλο της νέας μεσαίας τάξης στη νέα περίοδο μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Είναι σαφές ότι αυτές οι χώρες με την είσοδο τους στη νέα οικονομία της αγοράς και τις ιδιωτικοποιήσεις των κρατικών επιχειρήσεων άρχισαν να λειτουργούν με κριτήρια που ισχύουν στην καπιταλιστική οικονομία της αγοράς. Η αύξηση των ανισοτήτων είναι απόρροια του ρόλου της αναδυόμενης νέας μεσαίας τάξης στη νέα εποχή και παράλληλα με τη συμμετοχή της στην ιδιοκτησία των πρώην κρατικών επιχειρήσεων. Από τη στιγμή που ένα σημαντικό τμήμα των κρατικών επιχειρήσεων μετετράπη σε ιδιοκτησία της νέας άρχουσας τάξης και παράλληλα ένα σημαντικό τμήμα των πρώην κρατικών επιχειρήσεων υπολειπούν ως συνέπεια της προσαρμογής του στα νέα δεδομένα ή της καταστροφής του, αφού πλέον οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις δεν ήταν απαραίτητες στις νέες συνθήκες της οικονομίας της αγοράς, ήταν λογικό να υπάρξει οικονομική κρίση η οποία ωφέλησε τη νέα μεσαία τάξη. Από την άλλη όλοι οι βασικοί οικονομικοί μεταρρυθμιστές, όπως οι Leszek Balcerowicz, Vaclav Klaus, Mart Laar, Siim Kallas, Einars Perse, Yegor Gaidar, Anatoly Chumbais και Askar Akaev, ήταν πιστοί οπαδοί του νεοφιλελευθερισμού και τα αγαπημένα τους βιβλία ήταν «The road to Serfdom» και το «Σύνταγμα της Ελευθερίας» του Hayek. Για τον Aslund δεν ήταν τεχνοκράτες αλλά πρέσβευαν ένα εναλλακτικό όραμα μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας. Ο μετασχηματισμός δεν είχε να κάνει μόνο με την οικονομική επάρκεια, αλλά και με την ανθρώπινη ελευθερία και με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁴⁴ Το ερώτημα που τίθεται είναι: Τι είδους ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι αυτή, όταν η παλιά νομενκλατούρα ιερισχύει και στη νέα περίοδο; Ποια είναι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου όταν το βασικό αίτημα των μεταρρυθμιστών είναι να δημιουργηθεί η νέα μεσαία τάξη, στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης» που οδήγησε και οδηγεί σε νέες, περισσότερο οξυμένες, κοινωνικές ανισότητες σε ολόκληρο τον πλανήτη; Ποιος είναι ο λόγος που θα πρέπει να χρεωθούν τις συνέπειες

των πολιτικών της νέας περιόδου, τις οποίες δημιούργησαν οι οικονομικοί μεταρρυθμιστές, οι πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες (τις συνέπειες εκείνης της εποχής ήδη τις αναλύσαμε και δεν τις καθαγιάζουμε);

Παράλληλα όλη αυτή η κατάσταση είχε επιπτώσεις και στον τομέα της ανεργίας. Ειδικά μάλιστα τη στιγμή, που ένα από τα πλέον σημαντικά προβλήματα τα οποία συνδέονται άμεσα με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '90 ήταν η ανεργία. Πρόκειται για τη νέα σκληρή πραγματικότητα που γνώρισαν οι πληθυσμοί της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες οι εργάτες ήταν συνηθισμένοι σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης και σε διευθυντικές πρακτικές που προτιμούσαν να διατηρούν στις μισθοδοτικές καταστάσεις των επιχειρήσεων μεγάλους αριθμούς με πλεονάζον εργατικό δυναμικό από το να απολύεται. Με την εισαγωγή των οικονομικών μεταρρυθμίσεων οι δείκτες ανεργίας ανέβηκαν σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού.

Πίνακας 8: Μεταβολές στην ανεργία στην περίοδο 1990-94

	Εργατικό δυναμικό στο 1994	Επί τοις % μεταβολή την περίοδο 1990-94
Βουλγαρία	3,242,000	-25.7
Τσεχία	4,885,000	-9.6
Ουγγαρία	4,045,000	-26.1
Πολωνία	14.475,000	-14.9
Ρουμανία	10.012,000	-.8.5
Σλοβακία	2.110,000	-15.7
Σλοβενία	752,000	-20.5
Ουκρανία	23.025,000	-9.4

Πηγή: T. Cox, σ. 223

Πίνακας 9: Δηλωμένη ανεργία 1991-94

	1991		1994	
	Αριθμοί	Επί τοις % του εργατικού δυναμικού	Αριθμοί	Επί τοις % του εργατικού δυναμικού
Βουλγαρία	419,000	11.5	4888,000	12.8
Τσεχία	222,000	4.1	167,000	3.2

Εσθονία	-	0.1	-	5.1
Ουγγαρία	406,000	7.4	520,000	10.4
Λετονία	-	0.1	-	6.5
Λιθουανία	-	0.2	-	4.5
Πολωνία	2,165,000	11.8	2,838,000	16.0
Ρουμανία	338,000	3.1	1,224,000	10.9
Σλοβακία	302,000	11.8	372,000	14.8
Σλοβενία	91,000	10.1	124,000	14.3
Ουκρανία	7,000	-	82,000	0.3

Πηγή: T. Cox, σ. 223.

Όπως φαίνεται από τους πίνακες 6 και 7 υπήρξε σημαντική άνοδος της ανεργίας σε πολλές χώρες, ενώ σε πολλές από αυτές είχαμε διαφορετικούς ρυθμούς αύξησης. Ο πίνακας 6 μας δείχνει ότι ο αριθμός του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού έχει πέσει σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις χώρες, ενώ ο πίνακας 7 μας δείχνει και μία αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας. Από τους δύο πίνακες εκείνος που μας δίνει τη γενική πτώση του ρυθμού απασχόλησης λογικά θα πρέπει να είναι και ο πιο ακριβής από εκείνο που καταγράφει την επίσημη ανεργία. Οι καταγεγραμμένοι άνεργοι αποτελούν στην ουσία ένα μικρό ποσοστό της συνολικής ανεργίας και ο λόγος ήταν ότι πολλοί έχασαν τις εργασίες τους με αποτέλεσμα να πάρουν πρώιμες συντάξεις, ή συντάξεις αναπηρίας. Επίσης, σε πολλές χώρες τα επιδόματα ανεργίας για καταγεγραμμένους άνεργους ήταν πολύ χαμηλά και έτσι προτίμησαν να μην καταγραφούν στους καταλόγους ανεργίας.⁴⁵ Αρκετοί από εκείνους που έχασαν τις εργασίες τους, τις αντικατέστησαν με την ημιπαράνομη «μαύρη οικονομία» η οποία γνώρισε μεγάλη άνθηση σε πολλές από αυτές τις χώρες. Πολλές από τις θέσεις εργασίας αυτού του είδους ήταν μέρος της παραοικονομίας, η οποία βρισκόταν στην μεγάλη της ακμή στις χώρες των άλλοτε κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Αυτές ήταν οικοδομικές εργασίες, εμπόριο, προσωπικές υπηρεσίες, βιοτεχνία ενδυμάτων και ακόμη μεταφορές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα η Πολωνία, στην οποία υπολογίζεται ότι περισσότεροι από δύο εκατομμύρια άνθρωποι εργάζονταν στην παραοικονομία το 1995 και αποτελούσε την κύρια πηγή εισοδήματος για πάνω από το 40% του συνολικού πληθυσμού. Από αυτούς πάνω από το 60% ήταν άνδρες και στην πλειοψηφία τους ήταν νέοι κάτω των 24 ετών ή ηλικιωμένοι που ήταν πάνω από 60 ετών.⁴⁶ Η πτώση της

απασχόλησης ήταν μεγαλύτερη στη Βουλγαρία, στην Πολωνία και στη Σλοβακία σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες. Ενώ για τις τρεις τελευταίες η κατάσταση που διαμορφώθηκε ήταν αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, για τη Βουλγαρία ήταν αποτέλεσμα της αποτυχίας παρόμοιων πολιτικών που εφαρμόστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '90, ακόμη και σαν αποτέλεσμα της γενικότερης πτώσης της οικονομίας. Από την άλλη μεριά, αντίστοιχα αποτελέσματα στις οικονομίες της Ρουμανίας και της Ουκρανίας πιθανόν να αντανακλούν, επίσης, μία αδυναμία για την επιτυχή έκβαση των διαδικασιών της μετάβασης και της βιομηχανικής ανασυγκρότησης.⁴⁷

Η εξήγηση για τα αντίστοιχα χαμηλά επίπεδα ανεργίας στη Τσεχία είναι πιο σύνθετα και αντικείμενο μεγάλης συζήτησης. Παρά το γεγονός ότι ο Vaclav Klaus εφάρμοσε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων, ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνεται και η διανομή μετοχών σε πολίτες σε αμοιβαία κεφάλαια, στην πράξη για να αποφύγει το κοινωνικό κόστος, εφάρμοσε και μια κοινωνική πολιτική για την άμβλυνση της ανεργίας.⁴⁸ Μία σχολή σκέψης υποστηρίζει ότι τα χαμηλά επίπεδα ανεργίας ήταν αποκλειστικό αποτέλεσμα της επιτυχίας του προγράμματος φιλελευθεροποίησης της τσεχικής οικονομίας. Αυτό ήταν τελικά που δημιούργησε, σύμφωνα με τους φιλελεύθερους, την αύξηση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία, τη διεύρυνση των αγορών και εν τέλει είτε τη διατήρηση είτε τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Παράλληλα, η κυβέρνηση κατάφερε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας μέσα από τα επιδόματα ανεργίας και ανάλογα προγράμματα επανακατάρτισης, παρά το γεγονός ότι δεν παρείχε ως προς το χρηματικό ύψος τις παροχές αυτές σε σχέση πάντα με το παλαιό καθεστώς. Η άλλη σχολή υποστηρίζει ότι παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας πραγματικά απελευθερώθηκε από τον κρατικό έλεγχο, εν τούτοις το κράτος συνεχίζει να επηρεάζει σε ένα σημαντικό βαθμό την οικονομία. Αυτό γίνεται διότι διατηρεί μεγάλο μέρος του τραπεζικού κεφαλαίου της χώρας, το οποίο διαχειρίζεται τα επενδυτικά κεφάλαια και μάλιστα εκείνα με τη μορφή αμοιβαίων κεφαλαίων που έχουν διανεμηθεί στους πολίτες. Αυτό σημαίνει ότι ενώ τα κεφάλαια αυτά, εφόσον ανήκουν στους ιδιώτες, μπορούν να τοποθετηθούν κατά το δοκούν, από την άλλη επειδή βρίσκονται κάτω από τον μερικό έλεγχο του κράτους και των τραπεζών που το τελευταίο κατέχει, επόμενο να είναι να μπαίνουν κάποια όρια ως προς την τοποθέτησή τους. Αυτό τελικά έχει σαν συνέπεια να μπορούν να διατηρήσουν τις θέσεις εργασίας και επομένως την εργατική δύναμη στις επιχειρήσεις, οι οποίες διαφορετικά θα μπορούσαν να λειτουργούσαν με χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης.

Μέχρι σήμερα σε πολλές από τις χώρες, οι οποίες είχαν υποστεί τις συνέπειες της οικονομικής μεταρρύθμισης, η ανεργία σταθεροποιήθηκε ή μειώθηκε. Στην Πολωνία η καταγεγραμμένη ανεργία έφθασε τον Ιούλιο του 1994 σχεδόν το 17% επί του συνόλου του πληθυσμού και εν συνεχεία έπεσε στο 14.9% στα τέλη του 1995.⁴⁹ Παρόλα αυτά ο αριθμός των απασχολουμένων εξακολουθεί να πέφτει και τελικά έχει φτάσει σε ένα επίπεδο που είναι ελαφρά μικρότερο από το μισό του συνολικά οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στην Εσθονία το ποσοστό των καταγεγραμμένων ανέργων έφθασε το 1994 στο ψηλότερο σημείο, ενώ έπεσε το 1996 στο 4.1%. Στη Λιθουανία άγγιξε το 7.3% το 1995 και το 1996 πήγε στο 6.2%, ενώ στη Λετονία από το 1996 διαρκώς ανέβαινε για να φθάσει στο 1998 στο 7.2%.⁵⁰

Η αύξηση της ανεργίας σε κάθε χώρα ήταν γενικά μία άνιση διαδικασία. Διέφερε από περιοχή σε περιοχή και γίνεται φανερό ότι ορισμένα τμήματα του πληθυσμού υφίστανται τις μεγαλύτερες συνέπειες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ήταν η απώλεια θέσεων εργασίας που ήταν πιο ψηλή στη Νοτιοανατολική Πολωνία και όχι στη Βαρσοβία. Σε μία άλλη χώρα, στην Ουγγαρία οι απώλειες ήταν μεγαλύτερες στα ανατολικά της χώρας παρά στη Βουδαπέστη και στα δυτικά της χώρας. Ενώ στη Τσεχία οι πιο μεγάλες απώλειες εμφανίστηκαν στη Βόρεια Βοημία και μικρότερες στην Πράγα. Στην περιοχή της Πράγας το 1995 ο δείκτης ανεργίας άγγιζε ένα πολύ μικρό ποσό που έφθανε στο 0.3% και σε κάθε άτομο αντιστοιχούσαν οχτώ κενές θέσεις εργασίας. Πολλές από τις νέες θέσεις που προέκυψαν στον ιδιωτικό τομέα, είχαν σχέση με μικρές εταιρείες της βιομηχανίας παροχής υπηρεσιών. Στην πλειοψηφία τους ήταν οικογενειακές επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούσαν λιγότερο από πέντε υπάλληλους και δραστηριοποιούνταν στις μητροπολιτικές κυρίως περιοχές.⁵¹

Το μεγαλύτερο μέρος της ανεργίας το βίωσαν οι γυναίκες, οι νέοι και οι ανειδίκευτοι. Σε πολλές χώρες οι γυναίκες ήταν τα πρώτα θύματα των απολύσεων, από τη στιγμή που οι επιχειρήσεις επανασχεδίαζαν την εργατική τους πολιτική. Για παράδειγμα, στη Τσεχία το ποσοστό των ανέργων γυναικών ανέβηκε από το 50% στο 60% μέσα σε πολύ λίγα χρόνια. Στην Πολωνία, στην οποία οι γυναίκες συμμετέχουν στα προγράμματα επανακατάρτισης σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες, έχουν μειωμένες πιθανότητες να βρουν εργασία. Στην Ουγγαρία, εκείνοι που είχαν τη λιγότερη εκπαίδευση, ήταν επίσης οι εργάτες με τη λιγότερη μόρφωση και οι τσιγγάνοι. Επομένως ήταν τα τμήματα του πληθυσμού που είχαν πληγεί περισσότερο.⁵²

4.8 ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η φτώχεια αυξήθηκε σημαντικά στις χώρες της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι περισσότερες από αυτές τις χώρες να αντιμετωπίσουν έντονο πρόβλημα φτώχειας. Ο Deacon υποστηρίζει ότι το βιοτικό επίπεδο ζωής στην περιοχή έπεσε κατά το 1/3 σε σχέση με το βιοτικό επίπεδο των αρχών της δεκαετίας του '90.⁵³ Ο πίνακας 8 δείχνει ότι το βιοτικό επίπεδο εκείνων που βρισκόταν στην κατώτερη κλίμακα εισοδημάτων, τελικά έπεσε κάτω από το όριο φτώχειας.

Πίνακας 10: Ποσοστό του πληθυσμού κάτω από το όριο φτώχειας, 1987-88, και 1993

	1987-88	1993
Βουλγαρία	2	33
Τσεχία	0	1
Εσθονία	-	23
Ουγγαρία	1	2
Πολωνία	6	12
Σλοβενία	0	1

Πηγή: Cox, T., σ. 226. Τα στοιχεία είναι από την Παγκόσμια Τράπεζα (1996).

Οι λόγοι που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πτώση του επιπέδου ζωής και στην αύξηση της ανεργίας ποικίλουν. Η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς είχε σαν συνέπεια από τη μία πλευρά την πτώση του γενικού δείκτη εισοδήματος και εκτεταμένη ανεργία και από την άλλη την άνοδο του πληθωρισμού. Ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, πολλοί άνθρωποι και ιδιαίτερα συνταξιούχοι και κρατικοί υπάλληλοι, έχασαν σημαντικό μέρος της αξίας των πραγματικών μισθών τους. Αυτό το ποσοστό έφθασε στην μεν Ουγγαρία κάτι λιγότερο από 10%, ενώ έφθασε στο 70% περίπου στην Ουκρανία. Εκείνοι που ένοιωσαν τη νέα κατάσταση έντονα ήταν οι εργάτες, οι οποίοι δεν είχαν τις απαραίτητες δεξιότητες για να εργαστούν στον ιδιωτικό τομέα, είτε εκείνοι οι εργάτες οι οποίοι έμεναν σε περιοχές στις οποίες δεν είχαν αναπτυχθεί ακόμη ιδιωτικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, και παράλληλα με την πτώση του πραγματικού εισοδήματος επήλθε και μία σημαντική μείωση του επιπέδου των κοινωνικών

υπηρεσιών, οι οποίες παρέχονταν δωρεάν από το κράτος ή από προηγούμενες κρατικές επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, για το λόγο ότι λειτουργούν στη βάση των ιδιωτικών και οικονομικών κριτηρίων κατάργησαν πολλές από τις παρεχόμενες διευκολύνσεις, όπως για παράδειγμα είναι, οι παιδικοί σταθμοί, οι κλινικές κ.λ.π.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αύξηση της φτώχειας ήταν η πτώση των βασικών μισθών, σαν άμεση συνέπεια των αυστηρών εισοδηματικών πολιτικών που εφάρμοσαν οι κυβερνήσεις στην προσπάθεια τους να απελευθερώσουν την οικονομία και να επιταχύνουν τη διαδικασία μετάβασης. Ενώ στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες οι βασικοί μισθοί συνιστούσαν μία μέθοδο για τον περιορισμό της φτώχειας για τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, στην οικονομία της αγοράς αποτέλεσε εργαλείο μέσω του οποίου αποδυναμώθηκαν τα χαμηλά στρώματα.⁵⁴ Στις περισσότερες από τις χώρες της περιοχής με εξαίρεση την Πολωνία, τη Τσεχία και τη Σλοβενία, οι βασικοί μισθοί έπεσαν σε ένα επίπεδο που ήταν πολύ κάτω από το μέσο επίπεδο απλής συντήρησης. Ακόμη περισσότερο, η πτώση των βασικών μισθών είχε συνέπειες όχι μόνο στους χαμηλά αμειβόμενους εργάτες, αλλά και σε εκείνους που οι μισθοί τους συσχετιζόνταν άμεσα με εκείνους που καθορίζονταν μέσα από τις συμβάσεις εργασίας.⁵⁵ Ακόμη και τα κοινωνικά επιδόματα, όπως για παράδειγμα τα επιδόματα ανεργίας, καθορίζονταν συχνά με βάση αυτές τις επίσημες συμβάσεις.

Τα τμήματα της κοινωνίας που χτυπήθηκαν περισσότερο από την φτώχεια ήταν πυρηνικές οικογένειες, οι άνεργοι, οι ηλικιωμένοι και ακόμη εκείνοι που είχαν χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης και δεξιοτήτων. Έχουμε εδώ μία παρατήρηση της Julia Szalai, σύμφωνα με την οποία εκείνα τα τμήματα που δεινοπαθούσαν στο προηγούμενο καθεστώς, δεινοπαθούσαν και στη νέα κατάσταση και το εντυπωσιακό είναι ότι τελικά δεινοπαθούν ακόμη περισσότερο.⁵⁶ Από την άλλη τα κοινωνικά στρώματα που ευημερούσαν και στο προηγούμενο καθεστώς παίζουν σημαντικό ρόλο και στη διαδικασία της μετάβασης. Αυτό επιβεβαιώνει την άποψη που έχω εκφράσει και πιο πάνω, ότι τελικά κανείς δεν μπορεί να εξηγήσει εναντίον ποίων εξεγέρθηκαν τα καταπιεσμένα κοινωνικά στρώματα των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών το «οριακό έτος 1989», όπως επίσης τι έχει μετασηματιστεί και ποια τάξη έχει ανατραπεί μετά την οριακή εκείνη περίοδο. Όταν ορίζεται η μετάβαση από ένα κοινωνικό σύστημα σε ένα άλλο, η κυρίαρχη τάξη υφίσταται τις συνέπειες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα κοινωνικά στρώματα που εξεγείρονται προσπαθούν να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο και στην ανατροπή του συστήματος μία νέα τάξη αναδύεται και η

παλιά τάξη ανατρέπεται. Στην ουσία εκείνη η εξέγερση εξέφρασε μία αφηρημένη ανάγκη για αλλαγή ενός συστήματος και τρόπου διαβίωσης. Σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό η κυρίαρχη και τότε τάξη επιτάχυνε τις διαδικασίες μετάβασης, όταν αντελήφθη ότι το σύστημα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, όπως διαμορφώθηκε, οδηγήθηκε σε ένα αδιέξοδο. Η ίδια ανέλαβε τις διαδικασίες μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς, στο πλαίσιο της οποίας βελτίωσε ακόμη περισσότερο τη θέση της.

Σύμφωνα με τον Cox, στη διαδικασία της μετάβασης δύο διαδικασίες έλαβαν χώρα, μία οικονομική και μία πολιτική:⁵⁷

1. Η πρώτη, σαν επακόλουθο των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, είχε ως συνέπεια την τρομακτική μείωση του μισθού των κρατικών υπαλλήλων. Αυτή αποτελεί την περίπτωση εκείνων που εγκατέλειψαν οριστικά τα χωριά τους και μετακινήθηκαν στις βιομηχανικές πόλεις, προκειμένου να εργαστούν σαν μισθωτοί εργάτες στις κρατικά διευθυνόμενες κρατικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής εκβιομηχάνισης. Έτσι όμως έχασαν την παραδοσιακή αγροτική αλληλεγγύη και την στήριξη της οικογένειας. Από τη στιγμή που δεν είχαν τις ικανότητες αλλά και τις ανάλογες σχέσεις για να αναλάβουν επιχειρηματικές δραστηριότητες, αναγκαστικά η επιβίωση τους ήταν εξαρτημένη από τους χαμηλούς μισθούς τους, ιδιαίτερα δε, τη στιγμή που οι κρατικές παροχές είχαν περικοπεί σε μεγάλο βαθμό.
2. Η δεύτερη συνέπεια, αφορά την πολιτική διαδικασία και συγκεκριμένα την έλλειψη επαρκούς αντιπροσώπευσης των φτωχών στρωμάτων στους εισαγόμενους δημοκρατικούς θεσμούς, με αποτέλεσμα να χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο τη δεινή οικονομική τους κατάσταση. Στην Ουγγαρία, όπως διαπιστώνει η Szalai, παρά τις ρητορικές κορώνες που αφορούσαν την απελευθέρωση της αγοράς, το κράτος συνέχιζε να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομία και αυτό οφείλεται στην πίεση που ασκούσαν οι ομάδες που αντιπροσώπευαν συμφέροντα επιχειρηματιών αλλά και εργατών. Σ' αυτή την περίπτωση οι φτωχοί μειονεκτούν εξαιτίας της έλλειψης αποτελεσματικής αντιπροσώπευσης. Τη στιγμή που η παροχή ποικίλων κρατικών επιδοτήσεων και κοινωνικών υπηρεσιών έχει μειωθεί, οι φτωχοί ήταν τα πρώτα θύματα του ανταγωνισμού που προέκυψε από την αναδιανομή της κρατικής περιουσίας. Ενώ από τη στιγμή εκείνη, που δεν είχαν κανένα ιδιοκτησιακό τίτλο, δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν από τις φορολογικές ελαφρύνσεις, αλλά και από την άνοδο της τραπεζικής πίστης που εξασφαλίζει η κατοχή περιουσιακών στοιχείων. Για την Szalai, οι φτωχοί είναι θύματα του σιωπηρού συμβιβασμού που έχει διαμορφωθεί. Σε αντίθεση με την πλειοψηφία, αυτοί βασίζονται σε εισοδήματα που

προέρχονται από επίσημους πόρους προκειμένου να επιβιώσουν και εξαρτώνται άμεσα από τον κρατικό μηχανισμό. Η ομοιομορφία των εισοδημάτων τους δημιουργεί σφαλερή εντύπωση ότι είναι εκείνοι που εκμεταλλεύονται στο έπακρο τα κρατικά έσοδα που διαρκώς μειώνονται. Η πλειοψηφία συμφωνεί για τον περιορισμό των κρατικών παροχών για τους φτωχούς.

Όσον αφορά για το έγκλημα αυτό, αυξήθηκε στη διαδικασία της μετάβασης και οφείλεται στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις και αυξήθηκε στο βαθμό που αυξήθηκε η διαφθορά. Με την έννοια «έγκλημα» εννοούμε πολλά και διαφορετικά πράγματα. Οι στατιστικές που υπάρχουν γύρω από το έγκλημα δεν είναι τυποποιημένες, γεγονός που εμποδίζει κάθε διεθνή σύγκριση, αλλά εκείνο που θεωρείται δεδομένο είναι ότι έχουμε διπλασιασμό των βαθμών εγκληματικότητας. Για να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της εγκληματικότητας, θα αναφέρουμε ότι έγκλημα μπορεί να θεωρηθεί ακόμη και η παράνομη κερδοσκοπία, όπως και η παράνομη επιχειρηματικότητα. Όλα αυτά ανήλθαν τα τελευταία χρόνια των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Η Πολωνία και η Ουγγαρία παρατήρησαν μία αύξηση της εγκληματικότητας κατά το 1990, που ήταν και η πρώτη απόπειρα της μετάβασης τους.

Στην πρώην Σοβιετική Ένωση η αύξηση της εγκληματικότητας συσχετίζεται με το βαθμό του μετασχηματισμού. Οι χώρες με τη μεγαλύτερη ριζοσπαστικότητα στην πορεία προς τον μετασχηματισμό, βίωσαν και τη μεγαλύτερη άνοδο εγκληματικότητας από το 1988 έως το 1992. Από εκεί και μετά η εγκληματικότητα αυξήθηκε παραπάνω από το διπλάσιο, την ίδια στιγμή που ο βαθμός εγκληματικότητας αυξήθηκε ελάχιστα σε πιο συντηρητικές χώρες, όπως το Τουρκμενιστάν και το Ουζμπεκιστάν.⁵⁸

Σύμφωνα με τον Aslund, μια ενδεικτική ματιά στις στατιστικές των εγκλημάτων των διάφορων χωρών υποδηλώνει πως μια ριζοσπαστική μεταρρύθμιση έφερε μία απότομη αύξηση στο έγκλημα που ακολούθησε μετά από μια περίοδο σταθεροποίησης, την ίδια στιγμή που οι σταδιακοί μεταρρυθμιστές γνώρισαν μία εγκληματικότητα για μακρό διάστημα αλλά με σταθερή αύξηση. Οι πολύ διεστραμμένες αγορές θρέφουν το έγκλημα και η περίοδος των διαστροφών στην περίοδο της μετάβασης είναι αναπόφευκτη.

Την πρώτη περίοδο της μεταρρύθμισης, το οργανωμένο έγκλημα και οι εκβιασμοί αποτελούσαν σοβαρά προβλήματα, ενώ πολλοί μιλούσαν για συσχετισμούς με τη Σικελική Μαφία.⁵⁹ Όλα αυτά θύμιζαν τη μεταφεουδαλική κατάσταση στη Σικελία που δημιούργησε η Μαφία. Χαρακτηριστικά της ήταν η αδυναμία επιβολής του νόμου, και διαθεσιμότητα για ιδιωτική παροχή υπηρεσιών. Φαινόμενο κοινωνικοποίησης έγινε η

εγκληματικότητα στα πρώτα χρόνια, τουλάχιστον στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Από τη σκοπιά αυτή, ότι ξεκίνησε σαν ιδιωτικός εκβιασμός μετετράπη σε εκβιασμό από τους κρατικούς αξιωματούχους. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν πρέπει να συγχέεται και να συγκρίνεται με την Ιταλική Μαφία που ήταν εντελώς διαφορετικά πράγματα και διαφορετικά μεγέθη.

4.9 Ο ΝΕΟΣ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΗΝ «ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ»

Πολύ συχνά η Ανατολική και η Κεντρική αλλά και η Νοτιανατολική Ευρώπη ήταν η μαία της ιστορίας. Κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου η Κεντροανατολική και η Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν εξουσιασμένη από μία υπερδύναμη, την ΕΣΣΔ. Η Σοβιετική Ένωση χρησιμοποίησε τη στρατιωτική και πολιτική της δύναμη για να καταστείλει τις συγκρούσεις των μικρότερων κρατών που βρίσκονταν υπό την κηδεμονία της. Μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών οι πόλεμοι μεταξύ των χωρών της περιοχής μπορούν και πάλι να καταστρέψουν τις εύθραυστες συνθήκες ειρήνης ανάμεσα στις συγκεκριμένες χώρες. Πολλοί πίστευαν και πιστεύουν ότι το τέλος της διπολικότητας του ψυχρού πολέμου θα αποτελέσει την έναρξη μιας έντονης διαμάχης για την απόκτηση δύναμης μεταξύ ανταγωνιστικών κρατών οδηγώντας σε ένα αναρχικό πολυπολικό σύστημα.⁶⁰ Ο Ναπολέων ο Βοναπάρτης βεβαίωνε ότι η πολιτική ενός κράτους βρίσκεται στη γεωγραφία του. Σ' ένα μεγάλο βαθμό και σήμερα ακόμη η γεωγραφική θέση των χωρών αποτελεί σημαντικό στοιχείο για τη διπλωματική στρατηγική τους, η οποία κινείται ακόμη και στο πλαίσιο των διεκδικήσεων τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η βαλκανική χερσόνησος και οι χώρες του Καυκάσου. Μέσα στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να δούμε και τη στρατηγική σημασία των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Μπορεί να γίνει άμεσα κατανοητό ότι η γεωγραφική θέση για τους λαούς των περισσότερων από αυτά τα κράτη έχει στρατηγική σημασία και η ζωή τους δεν είναι και τόσο εύκολη. Επίσης, ενώ τα βουνά και οι ποταμοί των Βαλκανίων αποτέλεσαν τα σύνορα υπεράσπισης για τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος, αντίθετα οι πεδιάδες της Βορείου Ευρώπης δεν έφερε πολλά εμπόδια για κάθε εισβολή. Πάντως στις αρχές του 21^{ου} αιώνα ο συνολικός γεωπολιτικός ρόλος των περιοχών μπορεί να αλλάξει. Τα νέα σχέδια της παγκόσμιας οικονομίας και της πολιτικής και κοινωνικής συναλλαγής

αναδιαμόρφωσαν το διεθνές σύστημα και ο ιστορικός ρόλος της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης αρχίζει να υποχωρεί. Μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου έχουν αποκαλυφθεί οι βαθύτερες διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και της σύνθετης αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις οικονομίες και στα κράτη, οι οποίες έχουν μετασηματίσει τις δομικές δυναμικές του παγκόσμιου συστήματος στις αρχές του 21^{ου} αιώνα.⁶¹ Στο νέο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης ο ρόλος της Κεντροανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήδη έχει αρχίζει ν' αλλάζει.

Η περιοχή λειτουργεί σαν περιοχή πυλών μέσα στο διεθνές σύστημα. Ο Saul Cohen, ο οποίος είναι ένας από τους σύγχρονους θεωρητικούς της γεωπολιτικής, τις έχει προσδιορίσει σαν περιοχές πυλών, δηλαδή σαν εκείνες τις περιοχές που υποκινούν την κοινωνικοοικονομική και πολιτική αλληλεπίδραση, ως σημείο σύνδεσης σε ένα κόσμο που είναι διαρκώς περισσότερο αλληλοεξαρτώμενος και διευκολύνουν έτσι τα όρια του συμβιβασμού. Ο Cohen, υποστηρίζει ότι η Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ενεργεί όλο και περισσότερο σαν μια περιοχή πυλών, η οποία είναι πλήρως ανοικτή σε ανατολή και δύση. Υποστηρίζει δε ότι έχει τις βάσεις σύνδεσης, για να αποτελέσει το κλειδί και να μετατραπεί σε οδηγό στις οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο άνοιγμα της περιοχής και στις δύο κατευθύνσεις.⁶²

Όσον αφορά για την Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, μπορεί να παίζει το ρόλο όχι μίας, αλλά διάφορων βάσεων σύνδεσης. Οι χώρες της Κεντρικής Ευρώπης θα συμβάλλουν ως βάση ανάμεσα στη Γερμανία και στην Ανατολική Ευρώπη, τα βαλτικά κράτη ήδη αποτελούν τη βάση ανάμεσα στις Σκανδιναβικές χώρες και στη Ρωσία, ενώ η Σλοβενία μπορεί να αποτελέσει τη βάση σύνδεσης ανάμεσα στα δουνάβια εδάφη και των Βαλκανίων. Τα εδάφη ανάμεσα στη Γερμανία και τη Ρωσία είναι από καιρό τα πολιτιστικά, οικονομικά και πολιτικά σταυροδρόμια ανάμεσα στην ανατολή και στη δύση και ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Ασία. Οδηγούμαστε έτσι κι αλλιώς σε ένα παγκόσμιο αλληλοεξαρτώμενο διεθνές σύστημα. Η Κεντροανατολική και η Νοτιοανατολική Ευρώπη αναγκαστικά θα λειτουργήσει σαν μία περιοχή που διευκολύνει τη μεταφορά της οικονομικής καινοτομίας ανάμεσα στη δύση και στην ανατολή και αντιστρόφως.⁶³

Κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, η ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης επέβαλε μία επιφανειακή ομοιομορφία σε ένα μεγάλο μέρος της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο έλεγχος είχε ως βάση του δύο βασικούς θεσμούς, το σύμφωνο της Βαρσοβίας και το Συμβούλιο Οικονομικής Αλληλοβοήθειας. Στην πραγματικότητα όμως η Σοβιετική Ένωση επέβαλλε την επιρροή της μέσα από τις

διμερείς σχέσεις που είχε με κάθε χώρα χωριστά. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν δεν τα κατάφερνε, τότε παρενέβαινε με τη στρατιωτική της δύναμη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, η Τσεχοσλοβακία το 1968, και η Ανατολική Γερμανία το 1956, αν και η τελευταία καταπνίγηκε από εσωτερικές δυνάμεις. Όπως υποστηρίζει ο Hyde-Price, η επίδραση όλων των ανωτέρω ήταν να σταματήσει τις περιφερειακές συγκρούσεις, όπως για παράδειγμα ανάμεσα σε Ούγγρους και Ρουμάνους, Πολωνών και Λιθουανούς, προς όφελος της σοβιετικής ενότητας, παρά τη φανερή ιμπεριαλιστική απειλή.⁶⁴ Το σύστημα αυτό στην ουσία λειτούργησε σαν σύστημα «υπερδύναμης προστασίας» στο σύμπλεγμα της ευρωπαϊκής ασφάλειας στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου.⁶⁵

Το τέλος του ψυχρού πολέμου αφαίρεσε την υπερδύναμη προστασία της ΕΣΣΔ από την Ευρώπη και οδήγησε στην αποσύνθεση της σοβιετικής εσωτερικής αυτοκρατορίας. Η Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη έχει προκύψει σαν η πλέον ετερογενής και διαφορετική περιοχή μέσα στο παγκόσμιο σύστημα, με τα πλέον σύνθετα σχέδια και σύνθετες σχέσεις στο πλαίσιο της περιφερειακής συνεργασίας και σύγκρουσης.

Για τον Hyde-Price, υπάρχουν τέσσερις βασικές εξελίξεις, στο πλαίσιο των οποίων έχει διαμορφωθεί το περισσότερο πλουραλιστικό σχέδιο πολιτικής στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη (Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη).⁶⁶

1. Η πρώτη βασική εξέλιξη είναι η έλλειψη αποτελεσματικών διεθνών δομών για την πολύπλευρη συνεργασία και ολοκλήρωση. Η αποσύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης, μαζί με τη διάλυση του συμφώνου της Βαρσοβίας και του Συμβουλίου Οικονομικής Αλληλοβοήθειας, δημιούργησαν πολλά νέα κράτη, αλλά με μία απουσία νέων πολύπλευρων δομών. Σ' αυτό το πλαίσιο οι θεσμοί και οι δομές παραμένουν αδύναμες και υπανάπτυκτες στην περιοχή. Ειδικότερα στα Βαλκάνια αλλά και σε άλλες χώρες του συμφώνου της Βαρσοβίας, διαμορφώθηκε ένα αναρχικό κρατικό σύστημα. Το πλαίσιο των θεσμών και των δομών στη Δυτική Ευρώπη είναι τελείως διαφορετικό σε σχέση με αυτή την περιοχή.
2. Η δεύτερη βασική εξέλιξη είναι η εμφάνιση μιας ανεξάρτητης και κυρίαρχης Ουκρανίας. Ο Alison υποστηρίζει ότι είναι η περισσότερο σημαντική εξέλιξη μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Υπάρχει ένας πληθυσμός με 51 εκατομμύρια, με πλούσιο υπέδαφος, με σημαντική βιομηχανία και σημαντικά στρατιωτικά προτερήματα. Στην ουσία είναι υποχρεωμένη να είναι σημαντική δύναμη στην περιοχή. Η γεωστρατηγική της θέση είναι πολύ σημαντική για το γεγονός ότι βρίσκεται στην καρδιά των παραδοσιακών παραμεθόριων περιοχών, ανάμεσα στην λατινική χριστιανοσύνη και της χριστιανοσύνης της Ρωσίας. Η

Ουκρανία έχει τη δυνατότητα να στηρίξει την ανεξαρτησία της και να χαράξει ένα διακριτικό ρόλο εξωτερικής πολιτικής παρά το γεγονός ότι δίπλα της βρίσκεται η Ρωσία. Από το 1994 έχουμε μία διπλή πολιτική, μίας καταρχήν ειδικής συνεργασίας με τη Ρωσία και ταυτόχρονα αποκτώντας στενότερους δεσμούς με την Ευρώπη και γενικά με τη Δύση.

3. Η Τρίτη βασική εξέλιξη είναι ότι με την αποσύνθεση της ΕΣΣΔ, της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας, η Κεντροανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη είναι η πλέον πλουραλιστική και ετερογενής περιοχή. Υπάρχουν, πλέον, πολλά παραμεθόρια κράτη ανάμεσα στη Γερμανία και τη Ρωσία. Υπάρχουν περιθώρια για τις περισσότερες χώρες για πολιτικούς ελιγμούς.
4. Η τέταρτη βασική εξέλιξη, αλλά και στοιχείο που διαφοροποιεί την κατάσταση είναι η επικράτηση στη διεθνή πολιτική των εθνικών μειονοτήτων και των αυθαίρετα δημιουργημένων συνόρων. Στην πρώην Γιουγκοσλαβία και στη Μολδαβία αυτό έχει οδηγήσει σε ένοπλη σύγκρουση.

Ο πολιτικός πλουραλισμός που υπάρχει στα εδάφη ανάμεσα στη Γερμανία και στη Ρωσία έχει δημιουργήσει ένα σύνθετο ιστό διεθνών σχέσεων στην περιοχή. Σ' αυτό στο νέο διεθνές σύστημα, έχουν αναπτυχθεί σχέδια τόσο για περιφερειακή συνεργασία όσο και για να συρθούν οι χώρες σε συγκρούσεις. Οι χώρες της Ουγγαρίας, της Πολωνίας, της Τσεχίας και της Σλοβακίας από το 1990 έχουν αναπτύξει πολύπλευρες μορφές συνεργασίας με σκοπό να διευκολύνουν την κοινή επιστροφή τους στη Ευρώπη. Ήδη έχει πραγματοποιηθεί. Η δεύτερη σημαντική συνεργασία είναι αυτή που αναπτύσσεται στα κράτη της Βαλτικής Θάλασσας.

Μία τρίτη σημαντική οικονομική συνεργασία είναι αυτή της τρίτης περιφερειακής ομαδοποίησης που γίνεται στη Μαύρη Θάλασσα. Αυτή ξεκίνησε το 1992 και συγκεντρώνει έντεκα χώρες. Τη Τουρκία, την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και τη Ρουμανία από την πλευρά των Βαλκανίων και έξι χώρες της πρώην Σοβιετικής Δημοκρατίας, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Γεωργία, τη Μολδαβία, το Αζερμπαϊτζάν και την Αρμενία. Πρόκειται για μία εμπορική ομάδα που προσπαθεί να θέσει τα πολιτικά θεμέλια για μια οικονομική συνεργασία σε μια πιθανή αγορά 400 εκατομμυρίων. Η πρώτη χώρα που μετακινήθηκε στη νέα συνεργασία ήταν η Τουρκία. Προσδοκά να γίνει η αποθήκη για τις εξαγωγές ενέργειας και πρώτης ύλης από τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες στη Δύση. Ελπίζει να αναπτύξει μία στρατηγική θέση με τη Ρωσία και να δείξει στην Ευρωπαϊκή Ένωση την αξία της.

Όσον αφορά την προσέγγιση των περισσότερων χωρών με την Ευρωπαϊκή Ένωση και την επανένταξη τους σ' αυτή θα πρέπει να συσχετίζεται με την ανάγκη να ταυτιστούν με το δυτικοευρωπαϊκό κοινωνικό πρότυπο και με τη μορφή της δημοκρατίας που επικρατεί σ' αυτή. Η έννοια της επιστροφής στην Ευρώπη εκφράζει και μία επιθυμία να συνδεθούν με τις δυτικές οργανώσεις και τους πολύπλευρους θεσμούς που υπάρχουν. Επομένως, η επιστροφή στη Ευρώπη σημαίνει και την προσπάθεια δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου. Για τον Hyde-Price, πιστευόταν ότι με την επιστροφή θα υπήρχε και μία εκδυτικοποίηση της Κεντροανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αλλά για τον ίδιο αυτό δεν πρόκειται να γίνει. Και τούτο διότι μία εκτεταμένη Ευρώπη των είκοσι έξι χωρών, θα δημιουργήσει μια Ευρωπαϊκή Ένωση πολύ διαφορετική από τη σημερινή.

Στο παρελθόν υπήρχαν δύο αρχικές πηγές που δημιουργούσαν ανασφάλεια στη περιοχή. Ήταν οι μηχανισμοί των περιφερειακών γιγάντων που ονομάζονταν Γερμανία και Ρωσία. Μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου και την αφαίρεση της υπερδύναμης προστασίας από το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας και στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», έχει δοθεί μία νέα ευκαιρία να διαμορφώσουν νέες πολιτικές εθνικής ασφάλειας και υπεράσπισης. Στη νέα εποχή ο ρόλος των περιφερειακών γιγάντων έχει αλλάξει. Η Γερμανία έχει καταρχήν σταθερή αστική δημοκρατία και ήδη ασκεί μία ισχυρή οικονομική και πολιτική επιρροή στα εδάφη που βρίσκονται ανατολικά της.

Από την άλλη, στη Ρωσία οι εξελίξεις που υπάρχουν είναι διαφορούμενες σε όλη τη δεκαετία του '90 και φυσικά όχι και τόσο ενθαρρυντικές. Αφ' ενός γιατί τα στρατεύματα της είχαν αποσυρθεί από τη μεγαλύτερη περιοχή των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και η Ρωσία, στη νέα της μορφή, είναι συμβαλλόμενο μέρος σε μια σειρά συμφωνιών για τον έλεγχο των όπλων. Το πιο σημαντικό όμως, για το μέλλον, είναι ο δύσκολος δρόμος στον οποίο βρίσκεται η Ρωσία και ιδιαίτερα η δύσκολη πορεία προς τον αστικό εκδημοκρατισμό, η δέσμευση της στα ανθρώπινα δικαιώματα όπως το εννοεί η Δύση και το αστικό κράτος δικαίου. Για πολλούς φιλελεύθερους επιστήμονες η Ρωσία είναι το άρρωστο παιδί της Ευρώπης. Οι στρατιωτικοί της σε όλη την προηγούμενη δεκαετία ήταν δυσαρεστημένοι, η εθνική της ταυτότητα θολή και αμφισβητούμενη, ενώ η εξωτερική της πολιτική θεωρήθηκε ντεμοντέ.

Πάντως τα πράγματα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα έχουν αλλάξει ήδη δραματικά. Η Ρωσία θεωρείται από τις πλουσιότερες χώρες του κόσμου και ήδη βρίσκεται σε διαρκείς

συμφωνίες προκειμένου να έχει λόγο στη διεθνή σκηνή. Ακόμη περισσότερο βρίσκεται σε διαμάχη με τις μεγάλες δυνάμεις προκειμένου να εξασφαλίσει τα οικονομικά της συμφέροντα και ιδιαίτερα τα συμφέροντα της νέας οικονομικής ολιγαρχίας που ήδη έχει αναδυθεί. Ήδη οι οικονομικοί μεγιστάνες νέου τύπου, διαφέρουν και από τα μέλη στην εποχή της κυριαρχίας της κομμουνιστικής αλλά και της μετακομμουνιστικής ελίτ, η οποία έχει παγιώσει τη θέση της σαν μεσαία αστική τάξη, αλλά και από τους μεγάλους επιχειρηματίες της εποχής του Γέλτσιν. Στα μέσα της δεκαετίας του '90 όταν το κράτος άρχισε να πουλάει τις καλύτερες επιχειρήσεις της ρωσικής βιομηχανίας μία μικρή ομάδα τραπεζιτών απέκτησε τεράστια περιουσία. Είναι η ομάδα της ελίτ που κατάφερε να διατηρήσει τις θέσεις της στον τραπεζικό τομέα. Παράλληλα έκανε την εμφάνιση του και το ξένο κεφάλαιο. Αυτό που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο επιχειρηματικό κόσμο, είναι η θέληση να μεταμορφώσει τη ρωσική οικονομία μέσα από την συστηματική εξαγορά ολόκληρων βιομηχανιών από μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους. Μόνο οχτώ επιχειρηματικοί όμιλοι ελέγχουν το 85% των εσόδων από τις 64 μεγαλύτερες ιδιωτικές επιχειρήσεις της Ρωσίας, σύμφωνα με την έκθεση των οικονομολόγων Πίτερ Μπουν και Ντένις Ροντιόνοφ, οι οποίοι εργάζονται στο μοσχοβίτικο υποκατάστημα της ελβετικής τράπεζας επενδύσεων UBS Warburg. Τα πράγματα, επομένως, είναι πολύ διαφορετικά από την οικονομική λογική της περιόδου της κυριαρχίας της νομενκλατούρα, πριν και μετά την κατάρρευση. Σε όλη αυτή την περίοδο, η λεηλασία του δημόσιου πλούτου και η κατοχύρωση βασικών θέσεων στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, όπως και η απόκτηση κάποιων επιχειρήσεων, κυρίως μικρού και μεσαίου μεγέθους, ήταν η κυρίαρχη λογική της.

Οι ίδιοι αυτοί οι μεγιστάνες συγκρίνουν αυτό που κάνουν με την κατάσταση που επικρατούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν δημιουργήθηκαν τα τεράστια μονοπώλια, όπως για παράδειγμα, η U.S. Steel, με ανάλογες επιθετικές εξαγορές. Τα ερωτηματικά τα οποία θέτουν οι νεοφιλελεύθεροι και είναι σοβαρά, είναι σε ποιο βαθμό δημιούργησαν τις τεράστιες αυτές περιουσίες τους στηριζόμενοι στο αδύναμο νομοθετικό σύστημα στη Ρωσία και αν θα θελήσουν να εγκαταλείψουν τις μεθόδους με τις οποίες ανέβηκαν στη κορυφή και να εφαρμόσουν εκείνους τους νόμους που αρμόζουν σε δημοκρατικά καθεστάτα. Είναι φανερό, επομένως, η αγωνία των νεοφιλελεύθερων για την τύχη των ξένων πολυεθνικών στο ρωσικό έδαφος. Νομίζω ότι πλέον η ανάγκη για τέτοιες διαδικασίες και μεθόδους δεν υπάρχουν, από τη στιγμή που παγιώθηκε η ελεύθερη οικονομία στη Ρωσία και ακόμη, καθορίστηκε ο ρόλος των επιχειρηματιών, αλλά και η νέα λειτουργία των κυρίαρχων ελίτ του παρελθόντος. Οι

τελευταίες τελικά ήταν το υπογαστριο προκειμένου να λειτουργήσει το νέο σύστημα και το οποίο είναι μία κατάσταση την οποία αναζητούσαν τμήματα της κυρίαρχης ελίτ του προηγούμενου καθεστώτος, τα οποία έψαχναν τον τρόπο για την ομαλή και αναίμακτη μετάβαση.

Στις νέες αυτές ανάγκες κινείται και η Ρωσία στο πλαίσιο της εξωτερικής της πολιτικής, στη νέα εποχή. Τα πράγματα δεν είναι πρωτόγνωρα, απλώς αλλάζει η λογική και προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα. Η προσαρμογή είναι μάλλον εύκολη, για το λόγο ότι ορισμένα από τα εργαλεία της εξωτερικής της πολιτικής εξακολουθεί να τα δανείζεται από το παρελθόν. Η λογική της μεγάλης δύναμης, τουλάχιστον στην περιφέρεια, υπάρχει όχι μόνο στη τσαρική περίοδο, αλλά και στην περίοδο της κυριαρχίας της ΕΣΣΔ. Οι ανάγκες της στην περίοδο του ψυχρού πολέμου καθορίζονταν από την κυρίαρχη νομενκλατούρα και η πολιτική της προσανατολιζόταν στην επιβολή των κυρίαρχων θέσεων της. Στη σημερινή εποχή την εξωτερική της πολιτική καθοδηγεί η νέα ολιγαρχία, τμήμα της οποίας αποτελεί και η προηγούμενη νομενκλατούρα. Επομένως, ως ένα σημαντικό βαθμό η εξωτερική της πολιτική αποτελεί προέκταση της φιλοσοφίας της προηγούμενης πολιτικής της, προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα και στη δυναμική που εκφράζει στο διεθνή χώρο η σύγχρονη Ρωσία.

Ο βασικός στόχος της Ρωσίας στη νέα εποχή είναι η διατήρηση του ελέγχου στο χώρο της ενέργειας. Οι σχέσεις ΗΠΑ και Ρωσίας είχαν ψυχρανθεί μετά την εισβολή των ΗΠΑ στο Ιράκ. Στην ουσία αναπτύσσεται μία νέα γεωπολιτική αντιπαλότητα, που έχει σαν σκοπό την άσκηση επιρροής σε μια περιοχή κλειδί που ενδιαφέρει άμεσα και τις δύο δυνάμεις. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η νέα αντιπαράθεση δεν έχει σχέση με ιδεολογικούς παράγοντες όπως συνέβαινε στην εποχή του ψυχρού πολέμου. Η αντιπαράθεση οφείλεται στην παρουσία των ΗΠΑ στο ευάλωτο νότιο υπογαστριο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, που είναι μία τεράστια περιοχή, στο πλαίσιο της οποίας ο Νότιος Καύκασος είναι ένα μόνο τμήμα. Στην περιοχή αυτή υπάρχει η Ρωσία στο βορρά, το Αφγανιστάν και το Ιράν στα νότια και αυτό σημαίνει ότι η περιοχή έχει αποκτήσει τεράστια σημασία. Πρόκειται για μία περιοχή που αποτελείται από οροσειρές, στέπες και ερήμους και η ακτίνα δράσης της είναι 3.000 χιλιόμετρα, από το Κιργιστάν, το οποίο συνορεύει με τη Κίνα, έως τη Γεωργία, η οποία βρέχεται από τη Μαύρη Θάλασσα.

Ο πόλεμος του Ιράκ έχει δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα στις σχέσεις ανάμεσα στις ΗΠΑ και στη Ρωσία, που απορρέουν από τις υποψίες της ρωσικής κυβέρνησης ότι η αμερικανική κυβέρνηση στοχεύει στην ανατροπή του καθεστώτος του Ιράν που

αποτελεί σύμμαχος της Ρωσίας. Στο πλαίσιο αυτού του περιβάλλοντος, ο Πούτιν επηρεάζεται από το ρωσικό στρατιωτικό και διπλωματικό σώμα, που εξακολουθεί ως ένα βαθμό να είναι το ίδιο σώμα και στο προηγούμενο καθεστώς και στα πρώτα χρόνια μετά την κατάρρευση. Αυτά τα δύο σώματα ζητούν μία δυναμική πολιτική και ενίσχυση της μειωμένης ρωσικής πολιτικής και στρατιωτικής επιρροής στο Νότο. Ο Πούτιν προσπαθεί να διασφαλίσει τις πλούσιες πηγές ενέργειας ώστε οι αγωγοί που διαπερνούν από αυτή την περιοχή θα ωφεληθούν και τη Ρωσία και όχι μόνο τις δυτικές πολυεθνικές εταιρείες.

Σε δύο πεδία η Ρωσία δίνει μάχες για να εδραιώσει το έλεγχο της ως προς τη διεθνή αγορά ενέργειας. Το πρώτο πεδίο είναι ο επιμερισμός της Κασπίας, ενώ το δεύτερο πεδίο είναι ο έλεγχος της διάθεσης του φυσικού αερίου της Κεντρικής Ασίας. Είναι, επίσης, προφανής και η μάχη της Δύσης προκειμένου να εισέλθει στην ενεργειακή ζώνη της Ασίας. Τα αποτελέσματα μέχρι στιγμής δείχνουν ότι η Ρωσία να μην διατηρεί τον έλεγχο της ενέργειας με μικρό κόστος, αλλά θα χρειασθούν τεράστιες προσπάθειες να διατηρηθούν τα κεκτημένα. Στη σύνοδο που έγινε στην περιοχή από τις χώρες που βρέχονται από την Κασπία Θάλασσα, συνάντησε τις αντιδράσεις του Ιράν, από τη στιγμή που η Ρωσία ζητά να ελέγχει μεγαλύτερο μέρος της περιοχής από όσο της επιτρέπουν τα φυσικά της σύνορα, όπως για παράδειγμα την υφαλοκρηπίδα στην Κασπία.

Η προσπάθεια της Ρωσίας να αποκτήσει το έλεγχο επί της Κασπίας Θάλασσας βρίσκει σύμφωνες τις πολυεθνικές εταιρείες πετρελαίου, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι συμβαίνει και για το φυσικό αέριο. Μία τέτοια προοπτική, να έχει δηλαδή ένα ρωσικό έλεγχο η περιοχή, δημιουργεί τεράστιο πρόβλημα στις ΗΠΑ, για το λόγο ότι μπορεί να συμβάλλει καταλυτικά στην ανεξάρτηση της Ευρώπης από το πετρέλαιο και από την αμερικάνικη κηδεμονία του ΟΡΕC. Αυτό, ίσως, αποτέλεσε σημαντικότερο παράγοντα που οι ΗΠΑ με κάθε μέσο ήθελαν τον πόλεμο του Ιράκ. Φυσικά αδύναμη προς το παρόν η Ευρώπη και η Ρωσία δεν μπόρεσαν να αποσοβήσουν αυτόν τον πόλεμο. Είναι σημαντικό πάντως να σημειωθεί ότι η Ρωσία έρχεται αντιμέτωπη με ένα από τα πλέον σημαντικά ζητήματα της παγκόσμιας ανάπτυξης, χωρίς παράλληλα να έχει και τους ανάλογους πόρους για επενδύσεις, ούτως ώστε να έχει τον απόλυτο έλεγχο της ευρωασιατικής παραγωγής του φυσικού αερίου. Είναι πάντως φανερό ότι οι ΗΠΑ προσπαθούν να εκτοπίσουν τη Ρωσία από την Κεντρική Ασία. Ήδη από την κατάρρευση του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» οι ΗΠΑ διείδαν την ευκαιρία να ελέγξουν την παγκόσμια αγορά της ενέργειας μέσα από την επιβολή ενός

διαπλανητικού στρατιωτικού ελέγχου στην Ευρασία, στη Μέση Ανατολή και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Οι όποιοι αγωγοί για τη μεταφορά πετρελαίου και φυσικού αερίου έχουν κατασκευαστεί, ή ακόμη θα κατασκευαστούν, στην πράξη αποτελούν την απόπειρα μίας κολοσσιαίας επιχείρησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης με στόχο τον έλεγχο της ροής των καυσίμων τόσο προς τη Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και προς τη Κίνα. Ο ενεργειακός έλεγχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και της Κίνας είναι απαραίτητος για τις ΗΠΑ, προκειμένου να ελέγξουν τις παγκόσμιες αγορές και να εξασφαλίσουν τη ζήτηση για τα δικά τους προϊόντα. Το γεγνημένο σχέδιο των ΗΠΑ έχει ως στόχο την ενεργειακή εξάρτηση του πλανήτη από τις ΗΠΑ, ένα σχέδιο του πιο προωθημένου και ολοκληρωτικού καπιταλισμού, το οποίο στοχεύει να επιταχύνει τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης μέχρι τα έσχατα όρια της, με την ταυτόχρονη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου σε μεγέθη που δεν γνωρίσαμε μέχρι σήμερα. Είναι σαφές ότι αν πετύχει αυτό το σχέδιο τότε θα αλλάξουν πολλά δεδομένα της ευρωπαϊκής, αλλά και ρώσικης πραγματικότητας, ζητήματα που αφορούν το διεθνή ανταγωνισμό και το μέσο επίπεδο διαβίωσης.

Στο πλαίσιο αυτό έγινε και ο πόλεμος στο Ιράκ. Ο στόχος των ΗΠΑ ήταν ο άμεσος παγκόσμιος έλεγχος του πετρελαίου. Οι στόχοι μπορούν να καταγραφούν και ως ακολούθως:

- ✓ Να ελέγξουν την περιοχή της μέσης Ανατολής και την περιοχή του Καυκάσου και της Κασπίας Θάλασσας.
- ✓ Κυρίως να αναπτύξουν επενδύσεις σε περιοχές που ο ρωσικός έλεγχος παίζει σημαντικό ρόλο, ακόμη και στην ίδια τη ρωσική αγορά.

Αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο είναι υποχρεωμένη να κινηθεί και η νέα αστική τάξη στη Ρωσία. Λόγω της σημαντικής γεωπολιτικής θέσης της Ρωσίας, είναι σχεδόν υποχρεωμένη η νέα άρχουσα τάξη να παίζει ένα ρόλο που θα τη βοηθήσει να διατηρήσει τα κεκτημένα της και στο βαθμό που θα τα καταφέρει θα προσπαθήσει να τα προεκτείνει. Φυσικά αυτή την επεκτατική πολιτική δεν μπορεί να εφαρμόσει ένα νεοσύστατο κράτος. Αποτελεί φυσική κληρονομιά του παρελθόντος και οι βασικές ομάδες που ασκούν την εξωτερική της πολιτικής, έλκουν την καταγωγή τους από την περίοδο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Αυτό σημαίνει μία προσαρμογή στα νέα δεδομένα, από τη στιγμή που δεν υπάρχει η Σοβιετική Ένωση που λειτουργούσε ως ομπρέλα για τις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Cox, T., (1998), *The Politics of Social Change*, από το “*Developments in Central and East Europe an Politics*”, σ. 218.
- ² Lovenduski, J., Woodall, J., (1987), *Politics and Society in Eastern Europe*, London: Macmillan, κεφάλαιο 6.
- ³ Cox, T.,(1998), σ. 218.19.
- ⁴ Szalai, J., (1996), Why the poor are poor, “*The Hungarian Quarterly*, vol. 37, no. 144, σ. 72-75.
- ⁵ Η έννοια του «παράδοξου» βρίσκεται στο πυρήνα της λογικής των G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley, στο βιβλίο τους “*Making Capitalism Without Capitalists*”, προκειμένου να αναλύσουν την κοινωνική σύνθεση στην πορεία μετάβασης από τις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες στον καπιταλισμό της αγοράς. Η έννοια του «παράδοξου» συσχετίζεται με την απουσία της αστικής τάξης στη φάση οικοδόμησης του καπιταλισμού ή γενικότερα της τάξης, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργείται το κοινωνικό σύστημα που την αντιπροσωπεύει.
- ⁶ Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E., (1998), *Making Capitalism Without Capitalists*, VERSO, London-New York, σ. 46.
- ⁷ Πρόκειται για συζητήσεις οι οποίες βρίσκονται σε δύο τόμους. R.J. Holton, (1976), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New York: St Martin’s Press; T.H. Aston, and C.H.E. Philips (1985), *The Brenner Debate*. Cambridge University Press.
- ⁸ Eval. G., Szelesnyi, I., Townsley, E., σ.48.
- ⁹ Υπάρχει ο τόμος: Ralph W. Greenlaw (1975), *The Social Origins of the France Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes*. Lexington, MA: D.C. Heath. Έχουμε την πολεμική του F. Furet. σ. 61-98, και του A. Cobban, σ. 101-49. Υπάρχει δε και η μαρξιστική απάντηση από τον C. Mazauric, σ. 30-58.
- ¹⁰ Furet, F., (1975), *The Catechism of the France Revolution*, στο “*The Social Origins of the France Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes*, ed. Ralph W. Greenlaw. Lexington, MA: D.C. Heath, σ. 61-97. Επίσης, Taylor, G., *Capitalism and the Origins of the France Revolution*, στο “*The Social Origins of the France Revolution: The Debate on the Role of the Middle Classes*, ed. Ralph W. Greenlaw. Lexington, M.A.: D.C. Heath, σ. 150-59.
- ¹¹ Anderson, P., (1992), *The Notion of Bourgeois Revolution*, στο “*English Questions* by P. Anderson, London: Verso, σ. 105.
- ¹² Ο.π. σ. 111.
- ¹³ Eyal, G., (1998), σ. 49.
- ¹⁴ Ο.π. σ. 49.
- ¹⁵ Ο.π. σ. 49.
- ¹⁶ Ο.π. σ. 50.
- ¹⁷ Ο.π. σ. 53.
- ¹⁸ Ο.π. σ.53.
- ¹⁹ ο.π. σ. 53-54.
- ²⁰ Ο.π. σ. 54.
- ²¹ Ο.π. σ. 54.
- ²² Ο.π. σ. 54-55.
- ²³ Ο.π., κεφάλαιο 2^ο.
- ²⁴ Ο.π., σ. 159.
- ²⁵ Σύμφωνα με τους Eyal, Szelenyi, Townsley, ο καπιταλισμός που αναδύεται στις συγκεκριμένες χώρες είναι στην ουσία ένας καπιταλισμός από τα πάνω. Ενήμεροι και από άλλες εποχές για το φαινόμενο αυτό, θεωρούν ότι ένας καπιταλισμός από τα πάνω, είναι εξίσου σημαντικός και με ένα καπιταλισμό από τα κάτω.
- ²⁶ Ο.π. σ. 163.
- ²⁷ Cox, T., (1998), *The Politics of Social Change*, από το “*Developments in Central and East European Politics*”, σ. 228.
- ²⁸ Ο.π. σ. 229.
- ²⁹ Mokrzycki, E., (1995), *Anew middle class*, στο Bryant and Mokrzycki
- ³⁰ Eyal, G., Szelesnyi, I., Townsley, E., (1998), σ. 114.
- ³¹ Cox, T., (1998), σ. 229.
- ³² Ο.π. σ. 229.
- ³³ Πρόκειται για απόψεις που ανέλυσαν οι Rona-Tas, Akos (1994), *The First shall be last? Entrepreneurship and the communist cadres in the transition from socialism*, στο “*American Journal of*

Sociology, vol. 100, no. 1, και Staniszkis, J., (1991a), Political capitalism in Poland, στο “*East European Politics and Societies*, vol. 5, no. 1.

³⁴ Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E., (1998), σ. 86.

³⁵ Ο.π. σ. 86.

³⁶ Ο.π. σ. 86.

³⁷ Ο.π. σ. 93.

³⁸ Ο.π. σ. 93.

³⁹ Ο.π. σ. 93.

⁴⁰ Ο.π. σ. 94.

⁴¹ Ο.π. σ. 97.

⁴² Cox, T., (1998), *The Politics of Social Change*, σ. 220.

⁴³ Ο.π. σ. 222.

⁴⁴ Aslund, A., (2002), σ. 392-393.

⁴⁵ Cox, T., (1998), σ. 222.

⁴⁶ Miroziewicz, D., (1996), Polish economic reform marred by high unemployment, *Transition*, vol. 2, no. 13, σ. 26-27.

⁴⁷ Cox, T., (1998), σ. 224.

⁴⁸ Ο.π. σ. 224.

⁴⁹ Ο.π. σ. 224-25.

⁵⁰ Ο.π. σ. 225.

⁵¹ Ο.π. σ. 225.

⁵² Miroziewicz, D., (1996), Polish, economic ..., σ. 27.

⁵³ Cox, T., (1998), σ. 226.

⁵⁴ Ο.π. σ. 226-27.

⁵⁵ Ο.π. σ. 227.

⁵⁶ Ο.π. σ. 227.

⁵⁷ Ο.π. σ. 227.

⁵⁸ Aslund, A., (2002), σ. 358.

⁵⁹ Ο.π. σ. 358.

⁶⁰ Hyde-Price, A., (1995), The false promise of international institutions, στο “*International Security*”, vol. 19, no. 3, σ. 9.

⁶¹ Hyde-Price, A., (1998), *Patterns of International Politics*, στο “*Development in Central and East European Politics*”, σ. 257.

⁶² Cohen, S., (1994), Geopolitics in the new world era: a new perspective on an old discipline, στο G. Demko and W. Wood (eds), σ. 38-46.

⁶³ Ο.π. σ. 46.

⁶⁴ Hyde-Price, A., (1998), σ. 259.

⁶⁵ Buzan, B., (1991), *People, States and Fear*, An Agenda for International Security Studies in the Post Cold War Era, 2nd edn. Hemel Hempstead: Wheatsheaf.

⁶⁶ Hyde-Price, A., (1998), Σ. 259-60.